Sociaal en Cultureel Planbureau

Co-wonen in context

Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW

Co-wonen in context

Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW

Cok Vrooman
Alice de Boer
Jean Marie Wildeboer Schut
Isolde Woittiez
Mirjam de Klerk

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2015

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;

b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;

c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.
De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

scp-publicatie 2015-17
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Figuren: Mantext, Moerkapelle
Omslagontwerp: bureau Stijlzorg, Utrecht

isbn 978 90 377 0750 2
nur 740

Sociaal en Cultureel Planbureau
Rijnstraat 50
2515 xp Den Haag
(070) 340 70 00
www.scp.nl
info@scp.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

1	Inleiding	4
1.1	Achtergrond	4
1.2	Onderzoek in fasen	5
	Noten	6
2	Inzichten uit de wetenschappelijke literatuur	8
2.1	Inleiding	8
2.2	De prevalentie van co-wonen	9
2.3	Co-wonen en mantelzorg	12
2.4	Theoretisch kader	13
2.5	Institutionele context	15
2.6	Sociaaleconomische context en demografie	21
2.7	Culturele context	24
2.8	Conclusies	25
	Noten	26
3	Recente kennis en kennislacunes	27
3.1	Inleiding	27
3.2	Omvang en kenmerken van huishoudens van ouderen	27
3.3	Een verkennend onderzoek naar mogelijke effecten van de kostendelersnorm	28
3.4	Kennislacunes	30
	Noten	32
4	Nieuwe gegevens en benaderingen	33
4.1	Inleiding	33
4.2	Co-wonen, mantelzorg en inkomen: begrippen en overgangen	34
4.3	Benodigde gegevens	35
4.4	Bredere toepasbaarheid	37
4.5	Analyseren van de verbanden tussen co-wonen, mantelzorg en inkomen	40
	Noten	43
5	Slotoverwegingen	44
Literatuur		46
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau		50

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Op 1 juli 2014 is de Wet maatregelen Wet werk en bijstand (WWB) door de Eerste Kamer aangenomen (Staatsblad 2014). Daardoor werd op 1 januari 2015 de zogenoemde kostendelersnorm ingevoerd in de bijstandsregeling, de Aanvullende inkomensvoorziening ouderen (AIO, voor ouderen met onvoldoende AOW-opbouw), de IOAW en de IOAZ.[1] Op basis daarvan gelden lagere uitkeringsbedragen als meer personen hun hoofdverblijf in dezelfde woning hebben. Het kabinet overweegt een dergelijke kostendelersnorm ook in de Algemene Ouderdomswet (AOW) in te voeren (zie kader 1.1).[2] Dat heeft gevolgen voor twee typen huishoudens:

- ouders boven de AOW-leeftijd die met een meerderjarig kind in één huis samenwonen;
- huishoudens met meer personen (bv. drie zussen of broers die in één huis wonen).

In deze huishoudens werden degenen die een AOW-uitkering ontvingen tot nu toe steeds als alleenstaand beschouwd. Na invoering van de kostendelersregeling zou hun AOW-uitkering worden verlaagd van 70% van het minimumloon (de norm voor alleenstaanden) naar 50% van het wettelijk minimumloon, net als bij andere samenwonenden. Naar aanleiding van de plannen ontstond een discussie in de Eerste Kamer. Deze spitste zich toe op de relatie met het verlenen van mantelzorg in huishoudens waarin een ouder met zijn meerderjarig kind in één huis woont: in hoeverre worden mensen die nu met een ouder of kind samenwonen om mantelzorg te kunnen geven geraakt door zo'n kostendelersnorm? Naar aanleiding van de discussie en in afwachting van de uitkomsten van verder onderzoek naar dit thema is de datum van inwerkingtreding verschoven naar 1 juli 2016. Staatssecretaris Klijnsma kondigde tevens aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) hierbij te willen betrekken: 'De regering zal het komende jaar benutten om samen met onder andere gemeenten en SCP te bezien hoe arrangementen rond mantelzorg verder ondersteuning behoeven en om te onderzoeken wat de effecten zijn van de kostendelersnorm in de AOW op de mantelzorg' (EK 2013/2014: 10; zie ook TK 2013/2014a).

Kader 1.1 Huidige inkomensnormen AOW

De Algemene ouderdomswet (AOW) is een volksverzekering die ouderen een basispensioen biedt: een inkomen dat toereikend is om te voorzien in het bestaansminimum. De hoogte van deze basisuitkering is voor samenwonende paren (al dan niet gehuwd) per persoon in beginsel 50% van het netto minimumloon. Anders dan de Wet werk en bijstand (WWB) – een sociale voorziening – wordt de AOW-uitkering niet gekort indien er sprake is van eigen vermogen. Ook worden het basispensioen en de bijstandsuitkering fiscaal verschillend behandeld: door de (alleenstaande) ouderentoeslag is een netto AOW-uitkering inclusief vakantiegeld op huishoudensniveau ongeveer € 100 per maand hoger dan een netto WWB-uitkering.

Op 1 januari 2015 was de 50%-norm in de AOW gelijk aan € 736 netto per maand, de vakantietoeslag meegerekend; voor een paar komt dat dus neer op € 1472. Voor alleenstaande ouderen geldt een norm van 70% van het totale bedrag van paren. Door de alleenstaande ouderentoeslag is dit in de praktijk 73% (€ 1078 netto per maand, inclusief vakantietoeslag). De veronderstelling hierbij is dat paren schaalvoordelen genieten die een alleenstaande niet heeft. Zij kunnen de kosten van levensonderhoud zoals huur, gas, licht, abonnementen enzovoort delen, en hebben daarom niet twee maal de alleenstaandennorm norm nodig om rond te komen.

Twee groepen AOW'ers komen thans hoger uit dan de 50%-norm, terwijl het geen alleenstaanden betreft:

1. Een ouder die samenwoont met één meerderjarig kind. Voor hen geldt de 70%-norm, op grond van bloedverwantschap in de eerste graad.
2. Huishoudens met meer dan twee personen. Als bijvoorbeeld drie zussen in één huis wonen, of een ouder met meer meerderjarige kinderen, geldt voor elk van hen de 70%-norm. Dat komt doordat er in de AOW geen afzonderlijke normen voor huishoudens met meer dan twee personen zijn; de leden ervan kunnen daarom als alleenstaande worden beschouwd. Als van de drie samenwonende zussen er één gaat verhuizen of komt te overlijden, vallen de twee achterblijvers terug op de 50%-norm (het zijn paren geworden, en geen bloedverwanten in de eerste graad). Wanneer een AOW-gerechtigde ouder samenwoont met twee meerderjarige kinderen, van wie er één vertrekt, blijft de 70%-norm thans wel gehandhaafd (het is weliswaar een samenwonend paar geworden, maar het betreft bloedverwanten in de eerste graad).

Sinds 1 januari 2015 is er in de AOW en WWB geen aparte opslag meer voor eenoudergezinnen met minderjarige kinderen; dat is onderdeel geworden van het kindgebonden budget.

1.2 Onderzoek in fasen

Verkennende analyse

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) heeft, mede omdat op zeer korte termijn meer inzicht nodig is in de mogelijke effecten van de kostendelersnorm in de AOW op de mantelzorg, besloten eerst een onderzoek te laten doen dat zich toespitst op de huidige groep AOW'ers die samenwonen in een ouder/kind-huishouden en op mensen die mantelzorg geven aan hun ouders maar niet met hen samenwonen. Dit onderzoek stelt de vraag, welke rol financiële overwegingen spelen bij de beslissing om te gaan of blijven samenwonen en wat dat betekent voor het geven van mantelzorg en participatie. De

studie, uitgevoerd door Panteia (De Ruig et al. 2015), is onder andere gebaseerd op enkele scenario's waarbij mensen is gevraagd wat ze zouden doen wanneer varianten van de kostendelersnorm ingevoerd zouden zijn.

Verbreding van onderzoek

Hoewel dit een interessante en informatieve benadering is, was op voorhand al duidelijk dat zij geen volledig beeld zou geven van de mogelijke effecten van de invoering van de kostendelersregeling. De populatie is immers beperkt tot de huidige groep AOW'ers die samenwonen in een ouder/kind-huishouden, en mensen die mantelzorg geven aan hun ouders maar niet met hen samenwonen; en de gedragsmeting is indirect en hypothetisch (het betreft 'zeggedrag'). Bovendien kan op deze manier niet systematisch worden nagegaan wat de longitudinale gedragsveranderingen in termen van 'co-wonen' en mantelzorg na invoering van de kostendelersnorm zouden zijn. Aan de andere kant is het nogal lastig om een dergelijk volledig beeld te bieden. De daartoe vereiste gegevens zijn niet direct beschikbaar en de analyse ervan is technisch gecompliceerd. Tevens zou een breder onderzoek veel meer tijd vergen dan beschikbaar was gezien de beleidswens om voor de zomer van 2015 meer helderheid te verkrijgen.

Tegen deze achtergrond heeft het ministerie van SZW het SCP gevraagd een kort beoordelend overzicht te geven. Dat diende de volgende elementen te bevatten:

1 Het verrichten van een *quick scan* van de internationale literatuur naar (de combinatie van) verandering in financiële prikkels, huishoudensvorming en mantelzorg.
2 Een beoordeling van de huidige stand van kennis en resterende kennislacunes omtrent de effecten van de kostendelersnorm op de huishoudenssituatie en het verlenen van mantelzorg, na afronding van de nieuwe verkennende analyse.
3 Het uitbrengen van een advies over een toekomstige verbreding van onderzoek, die het mogelijk maakt inzicht te verwerven in andere vraagstukken op het snijvlak van zorg en sociale zekerheid (informalisering van arrangementen, meer eigen verantwoordelijkheid, participatiesamenleving).

In hoofdstuk 2 beschrijven we de uitkomsten van de verkennende literatuurstudie. Vervolgens gaan we in hoofdstuk 3 in op de vraag wat we na afronding van de recente studies wel en niet weten. Hoofdstuk 4 bevat het advies voor onderzoekverbreding op de langere termijn. In hoofdstuk 5 geven we een korte reflectie op de stand van zaken.

Noten

1 De IOAW vult het inkomen van oudere, werkloze werknemers en hun partners aan tot het bijstandsniveau. De letters IOAW stonden oorspronkelijk voor Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werknemers. Sinds de invoering van de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) in 2006 geldt de IOAW niet meer voor gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers. De Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ) is een werkloosheidsregeling speciaal voor oudere zelfstandigen (55-plussers) die gedwongen zijn hun bedrijf te beëindigen of te verkopen, omdat ze uit hun bedrijf een te laag inkomen halen. De in

het bedrijf meewerkende partner kan ook een beroep doen op deze regeling. De IOAZ-uitkering vult eveneens het inkomen aan tot bijstandsniveau.

2 De uitkeringsbedragen in kader 1.1 zijn ontleend aan http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/brochures/2014/12/19/sociale-verzekeringen-en-bijstandsuitkeringen-per-1-januari-2015/uitkeringsbedragen-per-1-januari-2015.pdf

2 Inzichten uit de wetenschappelijke literatuur

2.1 Inleiding

Aan het SCP is gevraagd in kort bestek aan te geven wat er bekend is over de combinatie van veranderingen in inkomen, huishoudensvorm en het geven van mantelzorg. In dit hoofdstuk rapporteren we hierover op basis van een *quick scan* van de wetenschappelijke literatuur. Daarin wordt het samenwonen van een volwassen kind met een ouder doorgaans aangeduid als *coresidence;* in deze publicatie spreken we van 'co-wonen'.
We gaan eerst in op wat bekend is over de prevalentie van dit verschijnsel (§ 2.2). Vervolgens kijken we naar de relatie van co-wonen met het verlenen van mantelzorg: de onderlinge steun in natura die mensen aan elkaar geven indien sprake is van een hulpbehoefte, bijvoorbeeld bij langdurige ziekte, handicap of dementie (§ 2.3). Een deel van deze mantelzorg wordt gegeven aan huisgenoten. Vaak betreft dit hulp aan een partner, maar ook de hulp aan een ouder of een volwassen kind binnen het huishouden wordt hiertoe gerekend (De Boer et al. 2009). De afgelopen jaren kwam in het beleid steeds meer nadruk te liggen op deze vorm van hulp. Sinds 2007, toen de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) van kracht werd, moeten mensen eerst een beroep doen op hulp uit hun sociale netwerk; zij kunnen pas een beroep doen op formele zorg als het netwerk niet in staat is de benodigde hulp te leveren. De in het beleid sterk opkomende gedachten over meer eigen verantwoordelijkheid, eigen kracht, en de wenselijk geachte omslag van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving zijn andere voorbeelden van het toenemend belang dat men toekent aan informele arrangementen.
Daarna schetsen we de context van co-wonen, het verlenen van mantelzorg en de rol van financiële prikkels. We doen dat aan de hand van een theoretisch model (§ 2.4), en gaan dan in op de institutionele, sociaaleconomische, demografische en culturele aspecten die hierbij volgens de literatuur een rol spelen (§ 2.5 – § 2.8). We sluiten af met enkele algemene conclusies (§ 2.9).

Voor de literatuurstudie is gekeken naar Nederlandstalige en Engelstalige publicaties uit de afgelopen vijftien jaar. We hebben gezocht in diverse elektronische databases, met trefwoorden als *intergenerational, multigenerational, coresidence, living arrangements, finances, support* en *informal care*. Er is hoofdzakelijk gebruikgemaakt van publicaties die betrekking hebben op Nederland, Noordwest-Europa, de Scandinavische landen, Zuid-Europa en de Verenigde Staten. Over de Centraal-Europese landen die sinds 2004 tot de Europese Unie zijn toegetreden is betrekkelijk weinig literatuur beschikbaar en die blijven daarom buiten beschouwing. Over Aziatische landen (met name Japan en Zuid-Korea) is op dit terrein wel veel literatuur beschikbaar. Behandeling daarvan laten we echter goeddeels achterwege, omdat de culturele context binnen families (gedragsverwachtingen) zich vermoedelijk lastig met de Nederlandse situatie laat vergelijken.

2.2 De prevalentie van co-wonen

Verschillende vormen van co-wonen

Er bestaan verschillende criteria om co-wonen af te bakenen. Pleau (2012) onderscheidt twee vormen. Ten eerste *intergenerational coresidence*. Dit gaat over een ouder en een volwassen kind die samenwonen, en bij wie eventueel ook een derde generatie (kind) inwoont. Daarnaast heeft hij het over *multigenerational coresidence*; dit betreft het samenwonen van drie of meer generaties in een huishouden waarbij de middelste generatie eventueel kan ontbreken. In beschrijvingen van co-wonen wordt vaak vermeld wie bij wie inwoont, dus ouder bij kind of kind bij ouder. Het kan echter ook gaan om volwassen kinderen die voor een (korte of lange) periode terugkeren in het ouderlijk huis, bijvoorbeeld na een echtscheiding (zie hieronder en § 2.6). Zij worden soms 'boemerangkinderen' genoemd.

Een enigszins verwante term die men in de sociaalwetenschappelijke literatuur aantreft, is *extended family*. Hierbij woont men samen met andere familieleden, maar hoeft het niet te gaan om familie in de eerste graad; ook broers, zussen, tantes, ooms, neven, nichten, grootouders en kleinkinderen tellen mee.

Verder passeren in de literatuur allerlei vormen van samenwonen die op de genoemde typen lijken. Zo kan er sprake zijn van het delen van de woning (*under the same roof*), maar niet van het delen van het huishouden. Dit is bijvoorbeeld het geval als men een student op kamers heeft inwonen. Een andere woonvorm die in Nederland met enige regelmaat aandacht krijgt is de 'mantelzorgwoning'. Hiervan is sprake als een aanbouw of bijgebouw van de woning van de mantelzorger geschikt wordt gemaakt voor de zorgbehoevende, als een tijdelijke mantelzorgunit aan de woning wordt gekoppeld, dan wel een aparte woning of wooneenheid op het erf van de mantelzorger wordt gerealiseerd (Companen 2015). Een alternatieve vorm van samenwonen is het wonen in hetzelfde gebouw of appartementencomplex, maar in afzonderlijke huishoudens. In de Amerikaanse literatuur wordt dit *near coresidence* genoemd (Isengard en Szydlik 2012).

In deze verkenning gaat het vooral om de ouderen en volwassen kinderen die samen een huishouden vormen, doorgaans aangeduid als *intergenerational coresidence*.

Cijfers over Nederland

De meest recente cijfers over het samenwonen van ouders met kinderen in Nederland zijn afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Deerenberg en Van Gaalen 2014, 2015). In 2013 waren er 182.000 huishoudens waarin een of meer volwassen kinderen samenwonen met ouders van 65 jaar of ouder. Hierbij gaat het in ongeveer 38.000 gevallen om beide ouders en bij 144.000 huishoudens om één 65-plus ouder (die alleen, of met een jongere partner, in hetzelfde huis met één of meer volwassen kinderen samenwoont). Dit aantal bleef tussen 2003 en 2013 constant, ondanks het feit dat bij steeds meer mensen een of beide ouders nog in leven zijn (Deerenberg en Van Gaalen 2015: 2). Deze groep overlapt ten dele met de groep AOW'ers die met de invoering van de kostendelersnorm te maken krijgt: een ouder die met een meerderjarig kind in één huis woont (42.500 huis-

houdens, zie verder § 3.3) en huishoudens met meer dan twee AOW'ers, zoals drie oudere zussen die samenwonen (6000 huishoudens, zie TK 2013/2014b: 31).

In de meeste gevallen wonen ouders en kinderen al lang samen (zie § 3.2; Deerenberg en Van Gaalen 2015). Wie bij wie intrekt, is niet zo gemakkelijk vast te stellen. Dat hangt sterk af van de leeftijdsgroep, de onderzoekperiode en de selectie van de populatie. Smits en collega's (2010) keken naar vastgestelde verhuizingen van 30-40-jarigen tussen 2004 en 2005. Ze lieten zien dat het terugkeren van kinderen na een periode van zelfstandigheid naar het ouderlijk huis niet vaak voorkomt, maar wel vaker dan andersom.

> *'Of the adult children in our data selection, almost 5% lived together with parents in 2004. Of those who did not, 0.51% had made the transition to intergenerational coresidence 1 year later. The majority of those people were adult children who had moved in with a parent (83.6%), whereas 11.7% were adult children whose parent(s) had moved in with them.'*

In een recentere studie (Deerenberg en Van Gaalen 2015) keek men naar huishoudens van 18-plussers die in 2013 met minimaal één ouder van 65 jaar of ouder samenwoont. 55% van de huishoudens wonen (bijna) hun gehele leven al samen. In 28% van de gevallen leven ouder en kind eerst apart, maar trekken vervolgens tegelijkertijd in een andere, gezamenlijke woning. Slechts in 9% van de huishoudens trekken ouders bij het kind in, meestal op latere leeftijd. Bij 7% verhuist het kind juist naar het ouderlijk huis.

Het lijkt erop dat jongeren tegenwoordig vaker dan voorheen naar het ouderlijk huis terugkeren. Deze situatie is doorgaans tijdelijk en de jongeren worden soms beschreven als *boomerang kids* (Mitchell 2005). Kullberg (2010) beschrijft de trend in ons land als volgt:

> *Van de jongeren die in de jaren negentig uit huis gingen keerde een op de zes à zeven op enig moment terug; bij degenen die in de jaren zeventig het huis verlieten gold dit maar voor een op de elf.*

Ook Deerenberg en Van Gaalen (2015) constateren dat het aantal jongvolwassenen (18-30-jarigen) dat bij beide ouders woont tussen 2003 en 2013 is toegenomen. Bij 30-plussers nam het aandeel woningdelers met ouders boven de 65 jaar in de afgelopen tien jaar juist af. De auteurs geven de economische crisis als verklaring voor de stijging bij jongeren (langer doorstuderen en daardoor nog even thuis blijven wonen, of geen middelen hebben om een eigen woning te kopen).

Cijfers over Europa en de Verenigde Staten

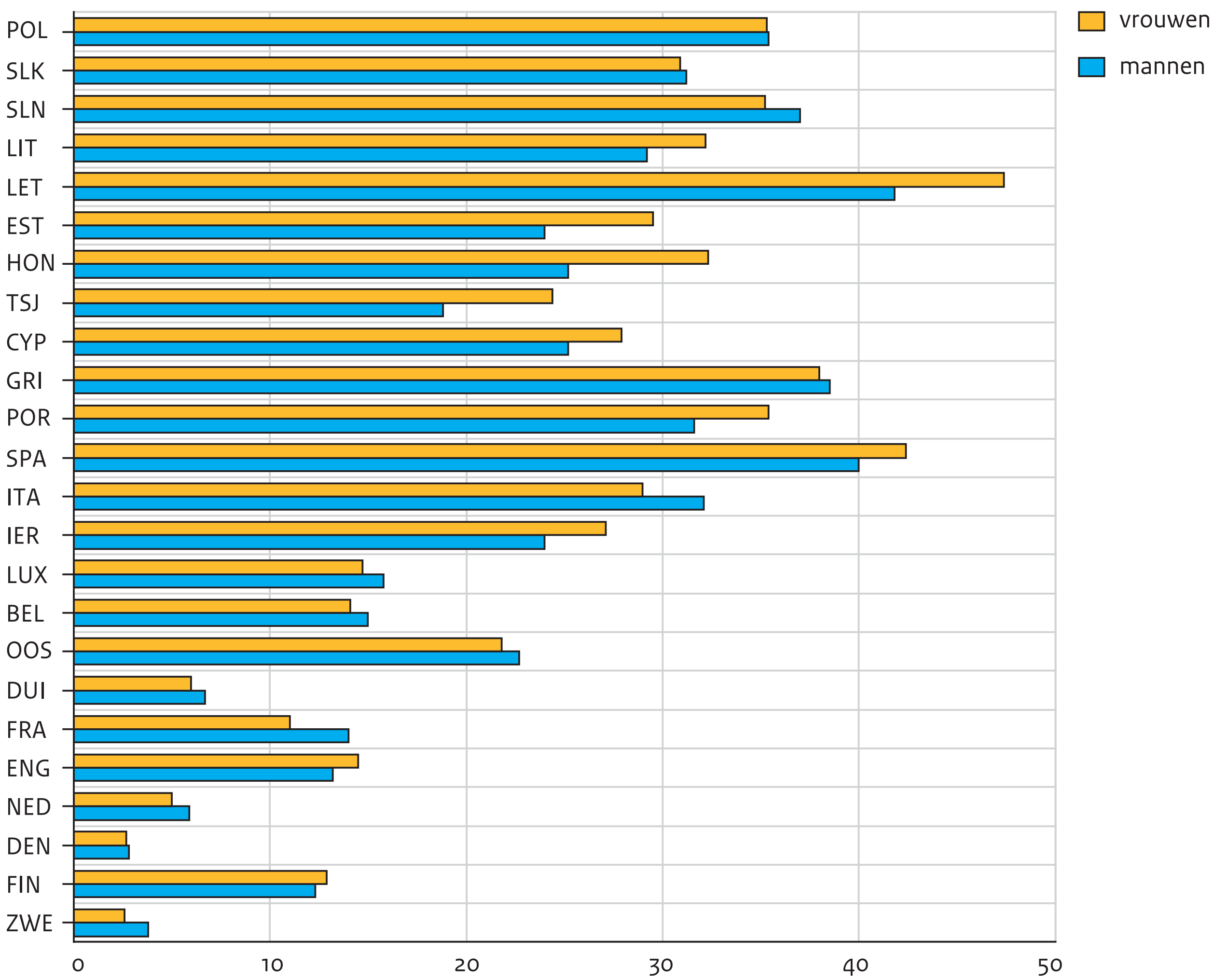
Binnen Europa komt het intergenerationeel samenwonen vooral voor in landen met een agrarische achtergrond en een hoge mate van armoede. In Griekenland, Portugal, Spanje, Polen, Slovenië, en Letland woont ruim een derde van de 65-plussers met volwassen kinderen samen. Ook in andere Centraal- en Zuid-Europese landen is het aandeel ouderen dat samenwoont met hun kinderen hoog. In Nederland komt dit percentage met 5% veel lager

uit; uitsluitend in Denemarken en Zweden is de groep nog minder omvangrijk (figuur 2.1). In sommige landen komt het samenwonen van verschillende generaties wat vaker voor bij oudere vrouwen dan bij oudere mannen, in andere landen (waaronder Nederland) is het precies andersom.

Ander onderzoek bevestigt het beeld dat Nederlandse ouderen relatief zelden met hun kinderen samenwonen. Onder zelfstandig wonende 50-plussers beschikt 90% over een familienetwerk, evenveel als in de meeste andere landen. In Nederland betreft dit echter vaak een inwonende partner, terwijl het elders eerder om inwonende kinderen gaat (Verbeek-Oudijk et al. 2014).

Figuur 2.1

Personen van 65 jaar of ouder die met volwassen kinderen samenwonen, 24 EU-landen, 2007 (in procenten)

Bron: Iacovou en Skew (2010), in: Dykstra (2012)

In de afgelopen decennia is in westerse landen het aandeel ouderen dat samenwoont met volwassen kinderen sterk afgenomen (zie bv. Ruggles 2007; Kohli et al. 2005; Tomassini et al. 2004; Grundy 2000). Karagiannaki (2011) signaleerde dat de daling van de incidentie van co-wonen zich in Griekenland alleen voordeed als de kinderen getrouwd waren.

Die afname wordt toegeschreven aan de stijging van het inkomen en van de pensioenen van ouderen in die periode. Bij ongetrouwde jongeren in Griekenland is juist een kleine stijging van het aantal samenwoners te zien. De Griekse auteur schrijft deze trend toe aan de hogere huwelijksleeftijd en aan de hoge (en in sommige gevallen groeiende) eisen wat betreft levensstandaard. In de Verenigde Staten lijkt de situatie recent eveneens te veranderen: er is tussen 2007 en 2009 een stijging van het aantal samenwoners waargenomen van 3% naar 4% (Pleau 2012). Seltzer en collega's (2012) duiden deze trend als volgt: 'The increase in "doubled up" households during the recession [...] suggests that coresidence with kin is one way that families have responded to financial difficulties.'

2.3 Co-wonen en mantelzorg

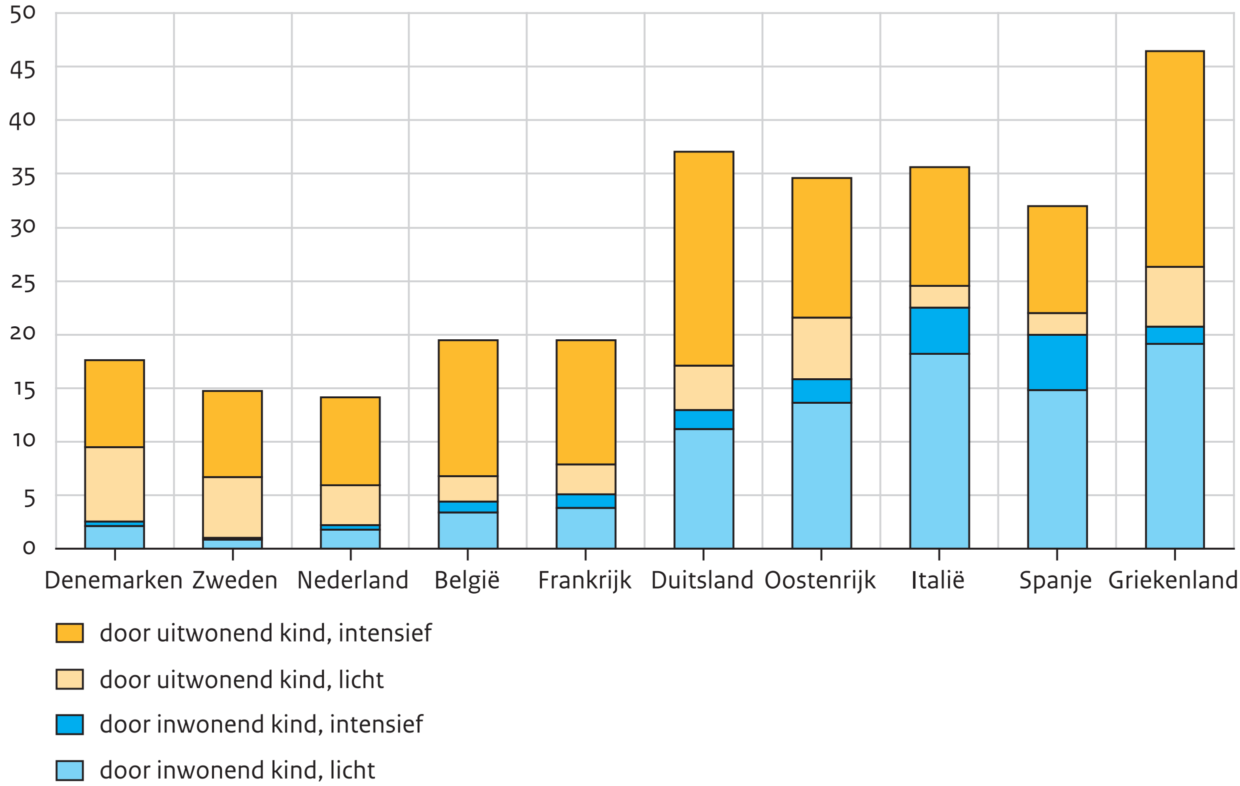
Vaak wordt verondersteld dat co-wonen de ultieme strategie van burgers is om onderlinge praktische en emotionele steun en financiële overdrachten tussen ouders en kinderen te waarborgen. Smits (2010) stelt: 'Although it does not necessarily imply giving or receiving support, coresidence does facilitate the exchange of care and support and the pooling of resources.'

Die redenering lijkt vooral voor ouderen in Zuid-Europese landen op te gaan (Timmermans en Pommer 2008: 144, zie figuur 2.2). Bij de Nederlandse ouderen ligt de situatie anders: ongeveer 15% à 20% van de 50-plussers krijgt regelmatig hulp van de kinderen in de vorm van huishoudelijke of persoonlijke en administratieve ondersteuning. Verreweg de meeste van deze hulp wordt echter gegeven door kinderen buiten het eigen huishouden.

De hulp en steun van het kind is omvangrijker bij samenwonende ouders en kinderen dan bij diegenen die geen huishouden delen (zie bv. Hank en Buber 2009). Ook Leopold en collega's (2014) laten op basis van Amerikaanse data zien dat kinderen die een huishouden delen met een hulpbehoevende ouder, vaker zorgtaken op zich nemen dan zelfstandig wonende broers en zussen. Van den Broek en Dykstra (2015) bevestigen deze uitkomst voor Nederland.
Veel literatuur over het geven van mantelzorg maakt geen onderscheid tussen degenen die wel en niet samenwonen. In Nederland woonde in 2007 5% van de mantelzorgers die hulp geven aan (schoon)ouders met de hulpontvanger samen.[1]
Er zijn indicaties dat het samenwonen van ouders met volwassen kinderen gepaard kan gaan met stress, conflicten en kwalitatief minder goede relaties (White en Rogers 1997: 75). In het uiterste geval kan zelfs ouderenmishandeling (ontspoorde informele zorg) optreden (Plaisier en De Klerk 2014).

Figuur 2.2

Feitelijke hulp van kinderen aan ouders, bevolking van 50 jaar en ouder met kinderen, 2004 (in procenten)

Bron: SHARE 2004, SCP-bewerking

2.4 Theoretisch kader

Het gangbare onderzoek naar co-wonen richt zich vooral op globale trendgegevens, op cross-sectioneel onderzoek en daarbinnen op determinanten van co-wonen. Meer recent is onderkend dat een groot deel van de mensen die samenwonen dat al lange tijd doen (Choi 2003; Smits 2010). Inzicht in de factoren die een rol spelen bij co-wonen zou daarom beter kunnen worden verkregen door onderzoek naar de transities naar of uit deze vorm van samenwonen. Dykstra en collega's bevelen een levensloopbenadering aan (2013: 7):

> *'As becomes clear [...] cross-sectional findings on determinants of intergenerational coresidence are often difficult to interpret. This is because coresidential living arrangements may be the result of radically different life course trajectories. The child can simply never have left the parental home, the child can have left the parental home and moved back, or the parent can have moved in with the child. Non-coresiding parents and children can also both move to a new house [...]. The different life course trajectories all have their specific, and sometimes contradictory, predictors [...]. Several scholars have therefore chosen a life course approach in which they focused on specific trajectories leading to intergenerational coresidence.'*

De gedachte achter een dergelijk levensloopperspectief is dat het feit dat iemand op enig moment in zijn of haar leven samenwoont (of dat gaat doen, of ermee stopt) in hoge mate

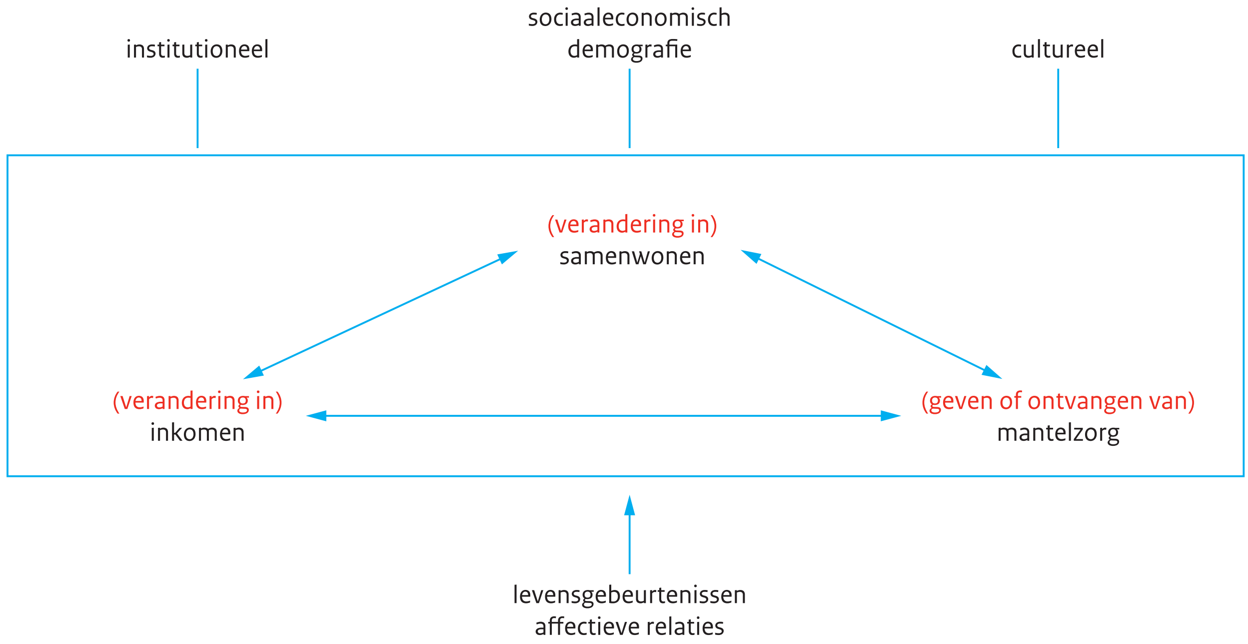
afhangt van wat er in het leven van andere eerstegraads-familieleden gebeurt of heeft plaatsgevonden. Elder (1994) wijst er in dit verband op dat transities naar of uit co-wonen niet in een vacuüm plaatsvinden, maar sociaal zijn ingebed. Verhuisgedrag van ouder en/of kind kan bovendien samenhangen met de inkomenssituatie van de ander; veranderingen daarin kunnen op enig moment leiden tot het geven of ontvangen van mantelzorg door ouder of kind. Bekende termen in dit verband zijn *linked lives* (Elder 1994) of *interwoven lives* (Hagestad 1981).

Theoretisch is het wenselijk niet alleen een levensloopbenadering te hanteren, maar ook een onderscheid te maken tussen kenmerken van samenlevingen (macrokenmerken) enerzijds en kenmerken van ouders/kinderen (microkenmerken, zoals leeftijd geslacht, gezondheid, motieven) anderzijds. Dykstra (2012) preciseert in haar oratie de macrokenmerken die bij het verschijnsel co-wonen een rol kunnen spelen. Zij stelt dat intergenerationeel samenwonen wordt beïnvloed door de institutionele omgeving (het geheel aan regelgeving) waarmee ouders en kinderen te maken hebben, de sociaaleconomische omstandigheden (zoals de economische conjunctuur), en de culturele waardepatronen die op enigerlei moment in een land gelden.
Hieraan kan men toevoegen dat het aangaan of beëindigen van co-wonen uiteraard geen mechanistisch proces is dat rechtstreeks voortvloeit uit maatschappelijke veranderingen en levensgebeurtenissen. Affectieve relaties tussen specifieke ouders en kinderen zullen veranderingen in eventuele macroverbanden kunnen doorkruisen of juist versterken.

In figuur 2.3 zijn de verschillende onderwerpen ten opzichte van elkaar schematisch weergegeven. We kijken hierna op basis van literatuur afzonderlijk naar de rol van de institutionele omgeving, de sociaaleconomische omstandigheden en de culturele context bij co-wonen. Theoretisch kunnen deze factoren samenhangen en staan ze in een dynamische relatie tot elkaar; dat laten we hier echter buiten beschouwing (zie daarvoor bv. Pierson 1993; Van Oorschot et al. 2008; Vrooman 2009).

Figuur 2.3

Conceptueel model voor de theoretische samenhang tussen samenwonen, inkomen en mantelzorg, 2015

Bron: SCP

2.5 Institutionele context

In navolging van sociologen als Titmuss (1974) en Esping-Andersen (1990, 1999, 2009) hebben onderzoekers van het Multilinks-project getracht een landentypologie te formuleren op basis van relaties tussen familieleden van verschillende generaties die door regelgeving worden gestimuleerd, ontmoedigd of bestendigd. De dimensie waarop stelsels variëren wordt familialisme-defamilialisme genoemd (Saraceno en Keck 2008) en geeft aan in hoeverre de familie al dan niet in de behoeften van haar leden voorziet. Er is daarbij gekeken naar de zorg voor kinderen, de financiële ondersteuning van kinderen, de zorg voor kwetsbare ouderen en de financiële ondersteuning van ouderen (vgl. Dykstra 2012). Men onderscheidt drie patronen of clusters van beleidsarrangementen: niet ondersteund familialisme (door Dykstra (2012) familialisme bij ontstentenis genoemd), ondersteund familialisme en defamilialisme (zie tabel 2.1). In landen met niet ondersteund familialisme biedt de overheid geen zorg en/of financiële ondersteuning. Familieleden zijn op elkaar aangewezen. Verplichtingen tussen familieleden kunnen echter wel degelijk een wettelijke basis bezitten. Is dit laatste het geval dan is er volgens Keck en Saraceno (2011) sprake van een expliciete vorm van familialisme bij ontstentenis. Ondersteund familialisme vindt plaats als er regelgeving is (bv. in de vorm van belastingvoordelen of ouderschapsverlof) die familieleden in hun financiële en zorgtaken ter zijde staat. Bij defamilialisme is de afhankelijkheid van en de verantwoordelijkheid voor andere familieleden zo veel mogelijk door de staat weggenomen (vgl. Veldheer et al. 2012).

Tabel 2.1
Modellen van institutionele verantwoordelijkheid, 2011

	verantwoordelijkheden ten aanzien van kinderen	ouderen
defamilialisme	aanwezigheid kinderopvang en onderwijsmogelijkheden	aanwezigheid van pensioenen en minimuminkomensvoorzieningen voor ouderen; aanwezigheid van publiek gefinancierde zorg voor ouderen
ondersteund familialisme	aanwezigheid bevallings- en ouderschapsverlof	de overheid verstrekt niet-geoormerkte zorgbudgetten
familialisme bij ontstentenis	aanwezigheid wettelijke verplichtingen om oudere kinderen en kleinkinderen te ondersteunen er zijn geen overheidsregelingen	aanwezigheid wettelijke verplichtingen om ouderen in nood te ondersteunen er zijn geen overheidsregelingen

Bron: Keck en Saraceno (2011)

Keck en Saraceno (2011) onderscheidden in hun onderzoek 85 indicatoren, waarvan 60 de steun voor kinderen betreffen en 25 de regelingen ten bate van ouderen. Voorbeelden van deze laatste zijn: het percentage personen dat in verzorgingshuizen woont, het percentage ouderen dat thuis wordt verzorgd, de aanwezigheid en het niveau van sociale voorzieningen voor ouderen, en het bestaan van regelgeving die kinderen verplicht ouderen te ondersteunen.
Bij stelsels met een hoge mate van defamilialisme figureren in de literatuur twee rivaliserende hypotheses. Volgens de substitutiehypothese verhouden familiaire en overheidssteun zich als communicerende vaten tot elkaar. In landen met een hoge mate van defamilialisme neemt de overheid volgens deze visie familiaire taken volledig over (ook wel *crowding out* genoemd). Daartegenover staat de complementariteitshypothese. Deze stelt dat de aanwezigheid van publieke voorzieningen de zorg door familieleden niet in de weg staat, integendeel, zij blijkt die juist te vergroten: er is sprake van *crowding in*. Dat komt volgens deze visie doordat een zekere mate van specialisatie zal optreden. Daarbij nemen beroepskrachten complexe en intensieve zorgtaken op zich, terwijl familieleden zich richten op de 'zachtere' emotionele en praktische taken. 50-plussers blijken vaker praktische hulp te geven in landen met omvangrijke zorgarrangementen (Brandt et al. 2009).
Dit impliceert dat er geen (negatieve) een-op-een relatie is tussen de mate van familiaire en overheidssteun. Het tot wasdom komen van welzijns- en zorgsectoren leidt niet per se tot ontstentenis van familiaire steun.

De introductie van een kostendelersnorm kan men vanuit deze typologie globaal beschouwen als een verschuiving van defamiliarisering naar familiarisering. De term 'kostendelersnorm' wekt de indruk dat er via een dergelijke regeling recht wordt gedaan aan de schaal-

voordelen die huishoudens door het samenwonen genieten, voortbouwend op de reeds bestaande systematiek bij andere regelingen. Daar valt echter wel iets op af te dingen. Allereerst zijn de verhoudingen tussen de inkomensnormen van uiteenlopende huishoudenstypen in de bijstand en de AOW in hoge mate historisch bepaald, waardoor ze een enigszins toevallig karakter kregen. Het verband met de feitelijke behoeften van huishoudens is bij de bestaande sociale regelingen tamelijk los, en dat maakt het minder evident dat de kostendelersregeling op die systematiek zou moeten aansluiten. Vrooman en Soede (2010) onderzochten dit over een langere periode en concluderen onder andere dat bij standaardhuishoudens het sociaal minimum voor ouderen vanaf het midden van de jaren negentig geleidelijk zo'n 10% hoger is komen te liggen dan dat voor mensen beneden de pensioengerechtigde leeftijd. Dat is opmerkelijk, omdat drie empirische methoden eensluidend tot de conclusie voeren dat ouderen in standaardhuishoudens op minimumniveau juist *minder* geld nodig hebben dan niet-gepensioneerden zolang er geen sprake is van bijzondere kosten, bijvoorbeeld vanwege ziekte (tabel 2.2; zie ook Soede 2012).

Tabel 2.2
Inkomensnormen bij standaardhuishoudens boven en onder de pensioenleeftijd, volgens het sociaal minimum en drie empirische benaderingen[a] (verhoudingsgetallen t.o.v. alleenstaande = 70; situatie 2009)

	sociaal minimum	expertbenadering (Nibud, basispakket)	consensuele benadering (SCP)	empirische benadering (CBS)
alleenstaande niet-gepensioneerd	70	70	70	70
alleenstaande gepensioneerd	80	67	64	70
paar niet-gepensioneerd	99[b]	99	106	96
paar gepensioneerd	110	94	96	96

a Bij de expertbenadering stelt het Nibud voor uiteenlopende typen huishoudens minimumnormen vast voor een gedetailleerd pakket aan onvermijdbare uitgaven. Bij de consensuele benadering gebeurt hetzelfde, maar dan in focusgroepen waarin burgers zich uitspreken over de vereiste goederen en diensten. In de empirische benadering berekent het CBS op basis van een regressiemodel met de gegevens uit het Budgetonderzoek hoe de feitelijke uitgaven van uiteenlopende typen huishoudens zich tot elkaar verhouden.

b Het netto sociaal minimum is voor deze groep niet gelijk aan 100 door de verdiscontering van ziektekosten en toeslagen.

Bron: Vrooman en Soede (2010); Nibud (2009); Hoff et al. (2009); Siermann et al. (2004)

De kostendelersnorm richt zich op niet-standaardhuishoudens. De redenering is dat het moeilijk te rechtvaardigen is wanneer bij een 'gewoon' paar in de normstelling rekening wordt gehouden met veronderstelde schaalvoordelen (zij ontvangen immers niet tweemaal het sociaal minimum voor een alleenstaande), terwijl dat bij een oudere die bijvoorbeeld met een volwassen kind samenwoont niet gebeurt. De impliciete aanname is daarbij dat de laatste groep ten opzichte van de eerste vergelijkbare schaalvoordelen realiseert en

geen extra kosten heeft. De situatie vóór invoering van de kostendelersregeling zou dan te kenschetsen zijn als een financiële prikkel tot samenwonen: een vorm van ondersteund familialisme die bijvoorbeeld het verlenen van mantelzorg geldelijk mogelijk of aantrekkelijk maakt. Deze redenering volgend, is het dan niet passend kostendelende AOW'ers anders te behandelen dan niet-gepensioneerden (al verschilt het netto peil van het sociaal minimum tussen de twee leeftijdsgroepen wel, zie tabel 2.2).

Gezien de diversiteit van de groep die met de kostendelersregeling te maken krijgt, is het van belang zicht te krijgen op de feitelijke financiële verandering die de wijziging in de regelgeving zou bewerkstelligen, en meer in het bijzonder moet worden bekeken of de druk bij uiteenlopende 'kostendelende huishoudens' zo groot kan worden dat zij niet meer in de onvermijdbare kosten kunnen voorzien, en het leefarrangement financieel niet langer houdbaar wordt. Tabel 2.3 biedt enig inzicht hierin. Ze is ontleend aan een studie van het Nibud (2013), die is uitgevoerd voorafgaand aan de invoering van de kostendelersnorm voor niet-gepensioneerden. De casussen concentreren zich op ouderen met een minimuminkomen of een bescheiden aanvullend pensioen; zij zijn niet representatief voor de totale groep ouderen, aangezien in die groep veel huishoudens een hoger inkomensniveau bereiken. De lage armoedecijfers en het bestaan van een aanzienlijke groep 'comfortabel gepensioneerden' onder ouderen onderstrepen dit (zie SCP/CBS 2014; Vrooman et al. 2014). Deels gaat het om vrij kleine groepen: de meerpersoonscategorie (bv. drie samenwonende broers of zussen) telt naar schatting 6000 huishoudens.

Binnen deze selecte casuïstiek laat de tabel zien, dat de invoering van de kostendelersnorm bij ouderen met inwonende kinderen volgens het Nibud een inkomensteruggang van € 220 à € 623 per maand teweeg brengt. In het geval van drie samenwonende oudere broers of zussen loopt dit op tot een reductie van circa € 900 per maand. In termen van inkomensderving gaat het dus om een forse financiële prikkel. Deze kan echter sterk variëren vanwege de grote heterogeniteit binnen de groep die door de kostendelersregeling geraakt worden.

Tabel 2.3

Invoering van de kostendelersnorm bij ouderen: invloed op het inkomen en het saldo na basale uitgaven, voor geselecteerde casussen, 2013

casus		inkomensnorm		inkomen[a]				uitgaven[a] basispakket	saldo[a] inkomen minus uitgaven basispakket	
oudere(n)[b]	inwonend meerderjarig kind	voor	na	voor	na	verschil[c]	%		voor	na
alleenstaand	werkt (modaal inkomen)	AOW70/modaal	AOW50/modaal	3176	2868	−308	−10%	1433	1743	1435
alleenstaand met € 5000 aanvullend pensioen	werkt (modaal inkomen)	AOW70+5000/modaal	AOW50+5000/modaal	3489	3241	−248	−7%	1433	2056	1808
alleenstaand	bijstand	AOW70/WWB60	AOW50/WWB50	2046	1606	−440	−22%	1401	645	205
alleenstaand met zorgbehoefte >10 uur p.w.	bijstand	AOW70/WWB60	AOW50/WWB50	2046	1606	−440	−22%	1414	632	192
alleenstaand	jonggehandicapt, met arbeidsvermogen	AOW70/Wajong	AOW50/WWB50	2229	1606	−623	−28%	1401	828	205
paar	bijstand	AOW100/WWB60	AOW100/WWB43,5	2562	2342	−220	−9%	1791	771	551
paar	jonggehandicapt, met arbeidsvermogen	AOW100/Wajong	AOW100/WWB43,5	2745	2342	−403	−15%	1791	954	551

Tabel 2.3
(Vervolg)

casus		inkomensnorm		inkomen[a]				uitgaven[a] basispakket	saldo[a] inkomen minus uitgaven basispakket	
oudere(n)[b]	inwonend meerderjarig kind	voor	na	voor	na	ver-schil[c]	%		voor	na
alleenstaand	gepensioneerd	AOW70/AOW70	AOW50/AOW50	2329	1714	–615	–26%	1401	928	313
alleenstaand met € 5000 aanvullend pensioen	gepensioneerd	AOW70/ AOW70+5000	AOW50/ AOW50+5000	2643	2087	–556	–21%	1401	1242	686
drie samenwonende zussen/broers	–	3 x AOW70	3 x AOW50	3494	2571	–923	–26%	1791	1703	780
drie samenwonende zussen/broers met € 5000 aanvullend pensioen	–	3 x AOW70+ 5000	3 x AOW50+ 5000	3807	2944	–863	–23%	1791	2016	1153

a Alle bedragen op het prijspeil van 2013.
b Inkomen op minimumniveau, tenzij aanvullend pensioen is genoemd.
c Met inbegrip van de reeds gerealiseerde achteruitgang door invoering van de kostendelersregeling voor niet-gepensioneerden per 1 januari 2015.

Bron: Nibud (2013), SCP-bewerking

Wanneer de Nibud-norm voor minimale uitgaven aan de inkomensverandering vanwege de kostendelersnorm gekoppeld wordt, blijkt echter dat alle casussen ondanks de aanzienlijke tot zeer forse inkomensachteruitgang voldoende geld overhouden om in het basispakket te voorzien. Het batig saldo is het kleinst (€ 192 per maand) voor de groep ouderen met een zorgbehoefte van meer dan 10 uur en een inwonend volwassen kind in de bijstand. Zolang er sprake is van volledige opbouw van rechten, en er geen grote extra kosten buiten het basispakket zijn, is de situatie dus niet financieel onhoudbaar, al zijn er aanzienlijke en sterk uiteenlopende inkomenseffecten. Gezien de vrij hoge huishoudensinkomens die deze casussen voor de invoering van de kostendelersnorm hebben – ver boven de normen voor de noodzakelijke bestaanskosten – is dat weinig verrassend. Dat neemt niet weg dat de inkomensmutaties zeer groot kunnen zijn, en daarmee een groot beroep doen op het aanpassingsvermogen van de betrokken huishoudens. Het is onduidelijk of de geleidelijke afbouw in vier jaar, waarin het voorgestelde overgangsrecht voorziet, dit afdoende zal mitigeren.

In het kader van de relatie tussen de kostendelersregeling en het verlenen van mantelzorg is ten slotte de zogenoemde ‘tweewoningenregel’ nog vermeldenswaard. Deze werd in 2014 ingevoerd om bij alleenstaande AOW’ers het verlenen of verkrijgen van mantelzorg niet te ontmoedigen. Om te voorkomen dat een oudere gekort zou worden op het basispensioen omdat men door ‘zorg te dragen voor elkaar’ als samenwonend wordt aangemerkt, heeft de wetgever gespecificeerd in welke gevallen er sprake is van twee huishoudens. Het doet er daardoor niet meer toe of men voor elkaar zorgt, kosten deelt, of hoeveel dagen en nachten men gezamenlijk in één of beide woningen doorbrengt.[2]

2.6 Sociaaleconomische context en demografie

Naast de institutionele context noemt Dykstra (2012) de sociaaleconomische omstandigheden van kinderen en ouders die intergenerationeel samenwonen beïnvloeden. Zo zou het gezin met twee generaties zoals wij dat kennen bij uitstek in de industriële samenleving passen. Het samenwonen van meer dan twee generaties zou vooral in agrarische, armere, samenlevingen voorkomen (zie ook § 2.2). In de literatuur heeft het idee postgevat dat multigenerationeel samenwonen iets is dat mensen eigenlijk niet willen. Naarmate de welvaart stijgt zijn generaties beter in staat om vrijheid en privacy te ‘kopen’ en een zelfstandig huishouden op te zetten (Dykstra 2012). Toch zijn er ook in moderne samenlevingen genoeg financiële redenen om, al dan niet tijdelijk, bij het volwassen kind of de ouder in te trekken. In kader 2.1 gaan we kort in op de economische literatuur die de relatie tussen financiële prikkels en de keuze voor een bepaald type huishouden in algemene zin (dus niet specifiek voor ouder/kind-huishoudens) tot onderwerp heeft.

Kader 2.1 Relatie tussen financiële prikkels en het vormen of opsplitsen van huishoudens

In de economische literatuur is enige aandacht besteed aan de relatie tussen financiële prikkels in overheidsprogramma's en het vormen of opsplitsen van huishoudens. Het betreft hier onder meer de relatie tussen regelingen voor echtscheiding en de kosten van kinderen. Strenge verplichtingen voor de man doen de kans afnemen dat deze zijn gezin verlaat (onderzoek in het Verenigd Koninkrijk; vgl. Walker en Zhu 2006), genereuze regelingen voor vrouwen vergroten daarentegen de kans op echtscheiding (Noorwegen; Tjotta en Vaage 2008). Verder bleek uit de experimenten met een negatieve inkomstenbelasting in de Verenigde Staten dat de voormalige *Aid to Family with Dependent Children* een premie kende op het vormen van een eenoudergezin, en dus op het niet aangaan van een traditionele gezinsrelatie. Huishoudens met twee volwassenen werden gekort (Groeneveld et al. 1980). Tot slot stelden Hendershott en Smith (1989) meer in het algemeen dat in de Verenigde Staten regelingen als *Social Security, Food Stamps* en AFDC het voor mensen mogelijk maakte een zelfstandig huishouden te vormen.

Choi (2003) liet zien dat het bij een kwart van de 75-plussers in meergeneratiehuishoudens gaat om samenwonen met volwassen kinderen die *nooit* het huis hebben verlaten.[3] Zij worden ook wel de nestblijvers genoemd. Dit geldt eveneens voor Nederland: de meeste kinderen wonen al lange tijd samen met hun ouders. Zonen doen dat vaker dan dochters (Deerenberg en Van Gaalen 2014). In 70% van de huishoudens bestaand uit een alleenstaande AOW-gerechtigde en een meerderjarig kind heeft het kind het ouderlijk huis nooit verlaten (De Ruig et al. 2015).[4]

Het hebben van gezondheidsproblemen, of meer in het algemeen van ondersteuningsbehoeften, vergroot de kans op samenwonen met ouder of kind (Choi 2003; Hank 2007; Smits 2010). Meer specifiek is vastgesteld dat er een verband bestaat tussen de *support needs* van kinderen en het samenwonen met (een van hun) ouders. Smits constateert echter dat kinderen met een Wajong-uitkering in 2005 geen grotere kans hadden om in te gaan wonen bij hun ouders dan kinderen in loondienst. Dit suggereert dat veelal (volwassen) zorgbehoevende co-wonende kinderen in het ouderlijk huis zijn blijven wonen.

Pleau (2012) onderzocht op basis van de gegevens van het *March Current Population Survey* de dynamische kant van multigenerationele huishoudensvorming in de Verenigde Staten, en concludeerde dat er veel verloop was. Een slechte gezondheid speelt volgens deze studie niet mee om in een multigenerationeel huishouden te gaan wonen, maar wel om er deel van te blijven uitmaken wanneer men er eenmaal woont.

Negatieve levensgebeurtenissen, zoals het verlies van de partner van de ouder, zijn aanleiding voor kinderen om te gaan co-wonen (Choi 2003). Kinderen gaan vooral bij ouders inwonen na een echtscheiding en na een substantiële daling van het inkomen (Smits et al. 2010). Hogeropgeleiden en autochtonen wonen minder vaak samen met hun ouders dan laagopgeleide kinderen en mensen van allochtone komaf.

Op basis van de nationale bevolkingstelling en de *American Community Survey* stellen Kahn et al. (2013) vast dat in de Verenigde Staten financiële overwegingen in de periode 1960-2010 een steeds grotere rol gingen spelen bij de beslissing om samen te wonen. Dat geldt met name voor jongvolwassenen, maar in mindere mate voor hun ouders. Na 2000 betreft het vooral jongeren die als gevolg van de recente economische crisis hun baan verloren of te maken hebben gehad met een relatiebreuk. Onbekend is in hoeverre dit ook voor Nederland geldt.

Manacorda en Moretti (2006) constateren op basis van gegevens uit 1989-2000 dat 80% van de Italiaanse mannen van 18-30 jaar bij hun ouders woont. Dit hoge percentage verklaren de auteurs niet door de goede ouderlijke verzorging die het thuis wonen voor jonge mannen aantrekkelijk maakt (het zogenoemde mammisma) maar door 'parent's taste for coresidence': de culturele preferenties van de ouders voor co-wonen zouden sterk zijn, en het wordt voor jonge mannen aantrekkelijker om thuis te blijven wanneer het ouderlijk inkomen stijgt. Manacorda en Moretti berekenden dat een toename van het ouderlijk inkomen met 10% ertoe leidt dat het co-wonen eveneens met 10% groeit. De implicatie van hun studie zou zijn dat de hoge frequentie van co-wonen in Italië niet berust op de werkloosheid onder jongeren: Italiaanse ouders willen jongeren thuis houden, en verleiden hen daartoe door hen een hogere levensstandaard te bieden. Ouders kunnen dat realiseren door hun betere arbeidskansen en pensioenen vanwege de gesegmenteerde arbeidsmarkt en de scheve verdeling van de sociale zekerheid. Het co-wonen met een hoge levensstandaard verkleint bij jongeren de prikkel tot werk zoeken, met meer jeugdwerkloosheid als gevolg. Andere auteurs wijzen echter op alternatieve economische verklaringen voor het thuis blijven wonen van jongeren, zoals de lage (minimum)lonen, de lokale vraag naar arbeid, de woningprijzen en de transactiekosten op de woningmarkt (Rosenzweig en Wolpin 1993; Ermisch 1999; Card en Lemieux 2000; Gianelli en Monfardini 2003; Alessie et al. 2006). Voor Italië constateerden Becker et al. (2008) bovendien op basis van micropanelgegevens dat de kans voor jongeren om het ouderlijk huis te verlaten in de jaren negentig hoger werd naarmate de gepercipieerde baanonzekerheid van de ouders groter was, en die van de jongeren kleiner.

De relatie tussen werken en mantelzorg geven is niet eenvoudig en hangt samen met de sociaaleconomische positie van zowel ouders als kinderen. Onderzoek toont aan dat naarmate kinderen meer uren werken en een hogere opleiding hebben, zij minder geneigd zijn hulp aan ouders te geven (Leopold et al. 2014; deze auteurs keken niet naar al dan niet samenwonen). Volwassen kinderen die in Nederland met hun ouders een huis delen, hebben vaak een arbeidsongeschiktheidsuitkering (Deerenberg en Van Gaalen 2014).
De Groot en haar collega's (2000: 177) deden onderzoek naar de wens van mensen om meer (of minder) tijd te besteden aan zorg voor hulpbehoevende (schoon)ouders, en hoe dat zich verhoudt tot hun betaalde werkuren. De conclusie was dat mensen best zelf willen zorgen voor (schoon)ouders zolang dat in het werk in te passen is en de zorg geconcentreerd is in één tot twee dagen per week. Als dat niet haalbaar is, wil men liever hulp

inhuren. Naarmate de hulpbehoevende zelf een grotere duit in het zakje doet (bv. door professionele hulp in te kopen) wordt de neiging tot hulp aanbieden door kinderen groter. Ook helpt het als er voor institutionele faciliteiten wordt gezorgd; in dat geval zal er meer hulp van kinderen kunnen komen.

Zowel vaders als moeders trekken soms bij hun kind in na echtscheiding of bij verweduwing. Dat gebeurt vaker bij een ongetrouwd of verweduwd kind dan bij een paar met of zonder kinderen Ook komt het in huis nemen van ouders vaker voor op het platteland, hetgeen wordt verklaard door grotere woningen aldaar (Smits 2010). Van Deerenberg en Van Gaalen (2014) beschrijven een oververtegenwoordiging van co-wonen in Limburg; in Flevoland, waar relatief weinig ouderen wonen, ligt het aandeel het laagst. Timmermans (2005) signaleert eveneens regionale verschillen en noemt het erfrecht als mogelijke verklaring. In agrarische bedrijven wordt soms een van de kinderen tot erfgenaam gemaakt, op voorwaarde dat de ouders verzorgd zullen worden.

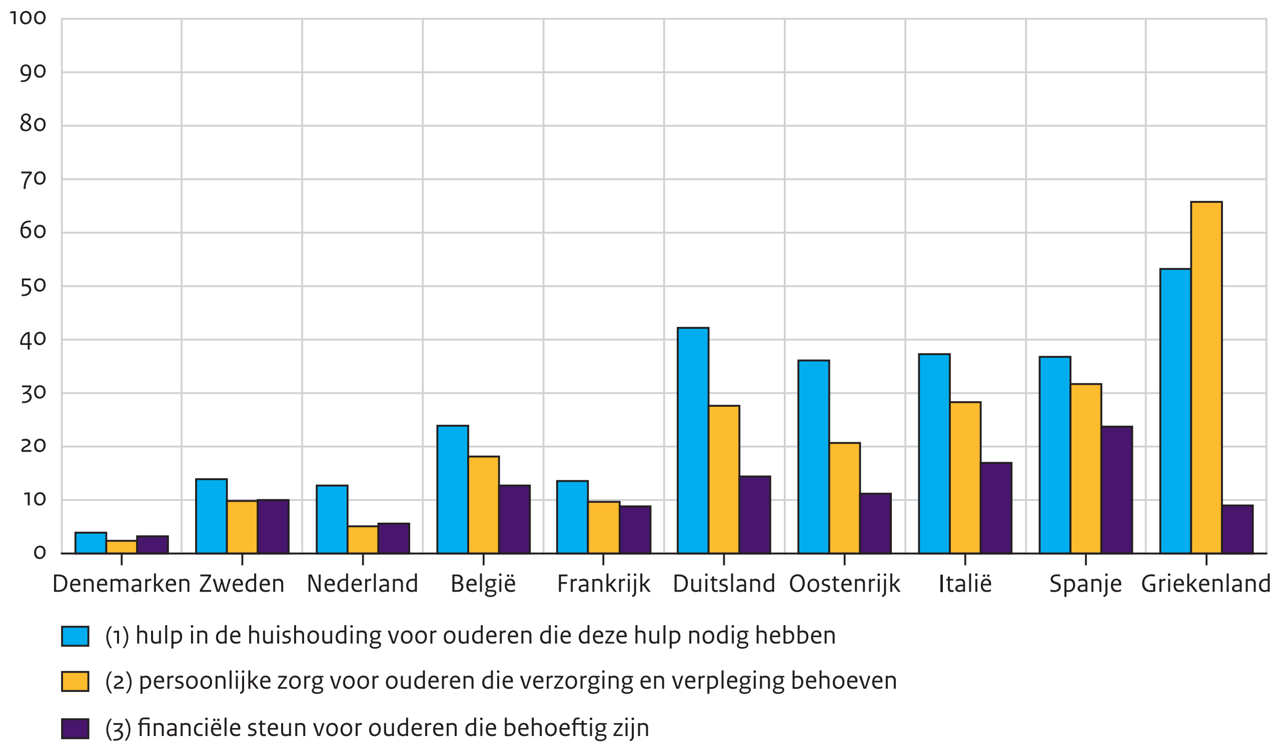
2.7 Culturele context

Bij de culturele context horen niet alleen opvattingen over het zelfstandig wonen van ouders en kinderen en de mate waarin men autonomie en privacy wenst, maar ook opvattingen over hoe men verzorgd zou willen worden als dat nodig is. Die kunnen in de loop der tijd veranderen, bijvoorbeeld door gewijzigde verhoudingen tussen generaties (Kullberg 2010).
Woonvoorkeuren verschillen per land. Van de Amerikanen vindt slechts 30% *coresidence* van ouders en kinderen een goed idee, en maar de helft van deze groep ondersteunt de stelling dat families in die situatie verplicht zijn om hulp in het huishouden te geven. Seltzer et al. (2012) concluderen: ‘Our findings suggest that normative support for intergenerational assistance through coresidence is relatively weak.’
Japan is een bijzonder geval: daar wordt samenwonen met de oudste zoon als de meest ideale woonvorm voor ouderen beschouwd (Takagi en Silverstein 2011).
Nederlandse ouderen vinden, net als hun leeftijdgenoten in Zweden en Denemarken, in vergelijking tot andere landen vaker dat de overheid primair verantwoordelijk is voor de zorg van ouderen (zie figuur 2.4).

Je ouders in huis nemen is voor de meeste Nederlanders geen optie (Europese Commissie 2007: 67). Slechts 4% van de bewoners van ons land ziet samenwonen met hun kinderen als oplossing voor alleenstaande ouderen die niet langer zelfstandig kunnen wonen vanwege (fysieke of mentale) gezondheidsproblemen. Het Europese gemiddelde ligt veel hoger, te weten op 30%. Vooral in de zuidelijke landen ziet men dit als een mogelijkheid. Meer in het algemeen stemmen weinig mensen (8%) in Nederland in met de stelling dat bejaarde ouders moeten kunnen inwonen bij hun kinderen (Van den Broek et al. 2015). Alleen onder mensen met een traditioneel zorgideaal is er substantieel draagvlak voor dit idee. Individuen die zo’n zorgideaal aanhangen geloven dat de familie (en dan met name

vrouwen) de primaire verantwoordelijkheid draagt voor de zorg aan hulpbehoevenden. Van de staat wordt slechts verwacht dat hij zorgverlening vanuit de familie faciliteert. Een sterk plichtsbesef zorgt ervoor dat allochtone Nederlanders vaker hun ouder in huis nemen dan autochtonen (Schellingerhout 2004).

Figuur 2.4
Opvattingen over verantwoordelijkheid voor de zorg van ouders: verantwoordelijkheid vooral bij familie; bevolking van 50 jaar en ouder, 2004 ('mee eens', in procenten)

Bron: SHARE (2004), SCP-bewerking

2.8 Conclusies

In de Engelstalige wetenschappelijke literatuur wordt het samenwonen van ouders met volwassen kinderen aangeduid met de term 'coresidence'. In deze publicatie hebben we dit vertaald als co-wonen. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft vastgesteld dat op het peilmoment in 2013 182.000 ouders van 65 jaar of ouder met een of meer volwassen kinderen in een huis wonen. Deze groep is breder dan de groepen samenwonende ouders met één kind, en huishoudens met meer dan twee volwassenen, waarop de kostendelersnorm in de AOW betrekking heeft. Naar internationale maatstaven komt co-wonen in Nederland betrekkelijk weinig voor.
Van de volwassenen die met minimaal één ouder van 65 jaar of ouder samenwoont, wonen velen al vrijwel hun hele leven samen. Een deel is tegelijkertijd samen in een huis getrokken. In een minderheid van de gevallen trekken ouder(s) op een later moment bij het kind in of het kind op een bepaald moment bij de ouders(s) in. De exacte percentages die

gevonden worden, hangen sterk af van het doel van het onderzoek, de leeftijdsgroep en de selectie van de populatie.
Financiële prikkels hebben in het algemeen enige invloed op het (gaan) samenwonen van ouder en volwassen kind. Onderzoek in de Verenigde Staten laat zien dat financiële overwegingen een steeds grotere rol spelen bij co-wonen en dan vooral bij jongeren. Het is echter lastig deze uitkomsten te vertalen naar de Nederlandse situatie, omdat de institutionele context sterk verschilt. De financiële prikkel die uitgaat van de invoering van de kostendelersnorm is bij samenwonende ouderen aanzienlijk, maar leidt er op basis van becijferingen van het Nibud niet toe dat zij op minimumniveau onvoldoende overhouden om het basispakket te bekostigen. Wel loopt de prikkel sterk uiteen, vanwege de grote heterogeniteit in de huishoudenstypen die met de kostendelersregeling te maken krijgen.
Het hebben van gezondheidsproblemen lijkt de kans op samenwonen met ouder of kind te verhogen. Dit komt vooral doordat mensen met gezondheidsproblemen langer bij elkaar blijven wonen en minder doordat mensen vanwege gezondheidsproblemen gaan samenwonen. In het algemeen is het lastig om bijvoorbeeld financiële prikkels te isoleren van andere factoren zoals echtscheiding, overlijden of zorgbehoefte.
Al met al kunnen we concluderen dat er relatief veel wordt gepubliceerd over co-wonen van ouders en kinderen, maar dat er onvoldoende inzicht is in de factoren die leiden tot dit type huishoudvorming en de relatie met financiële prikkels. Om dit inzicht te verkrijgen is een ander type onderzoek noodzakelijk (zie hoofdstuk 4).

Noten

1 Niet eerder gepubliceerde gegevens uit het CBS/SCP-onderzoek Informele Hulp (IH2007).
2 Op basis van de regel is sprake van twee woningen indien aan de volgende voorwaarden wordt voldaan: men is ongehuwd; de woning staat op eigen naam en men kan er vrij over beschikken (geen onderhuur; geen andere personen op het adres ingeschreven, met uitzondering van minderjarige kinderen; geen derden met een recht op vruchtgebruik of zakelijk bewoningsrecht; gas, water en licht zijn aangesloten); men draagt elk de eigen kosten en lasten volledig; de woning is geschikt voor permanente bewoning (geen vakantie- of recreatiewoning).
3 De gemiddelde leeftijd waarop in Europa kinderen het huis uit gaan ligt op 26 jaar (EC 2012).
4 Dit is dus beduidend meer dan de 55% die het CBS rapporteert (zie § 2.2). Dat cijfer is gebaseerd op de bevolkingsadministratie en betreft ook niet-alleenstaande AOW'ers die met een meerderjarig kind samenwonen. De uitkomsten van De Ruig et al. zijn ontleend aan de recente Panteia-enquête en hebben betrekking op alleenstaande AOW'ers bij wie sprake is van co-wonen.

3 Recente kennis en kennislacunes

3.1 Inleiding

Uit hoofdstuk 2 blijkt dat er wel enige kennis is over het aantal ouderen dat het huishouden deelt met kinderen en over motieven waarom mensen (gaan) samenwonen, maar dat er weinig bekend is over de relatie tussen veranderingen in huishoudensvorming, inkomens en het geven van mantelzorg. De gegevens die wel beschikbaar zijn, beschrijven vaak de situatie op één moment, zijn veelal afkomstig uit het buitenland en hebben doorgaans betrekking op een veel ruimere onderzoekspopulatie dan de huishoudens die mogelijk te maken krijgen met de invoering van de kostendelersnorm: huishoudens die bestaan uit één oudere AOW-ontvanger en één meerderjarig kind, of meer dan twee personen tellen. Om op relatief korte termijn een indruk te krijgen van de mogelijke gevolgen van de invoering van de kostendelersnorm in de AOW voor de mantelzorg heeft het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) twee onderzoeken uitgezet. Ten eerste heeft SZW het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gevraagd meer inzicht te geven in de huishoudens van ouderen die al dan niet samenwonen met een kind (zie § 3.2). Ten tweede een onderzoek, uitgevoerd door Panteia (De Ruig et al. 2015), dat zich richt op de vraag welke rol financiële overwegingen spelen bij de beslissing om te gaan of blijven samenwonen en wat dat betekent voor het geven van mantelzorg en de participatie. In paragraaf 3.3 schetsen we een beeld van de opzet van dit onderzoek en de belangrijkste uitkomsten. In paragraaf 3.4 staan we stil bij de vraag welke inzichten na deze onderzoeksactiviteiten nog ontbreken.

3.2 Omvang en kenmerken van huishoudens van ouderen

Op verzoek van SZW heeft het CBS een overzicht gegeven van allerlei kenmerken van huishoudens van ouderen, waaronder huishoudens die bestaan uit één AOW'er en één kind. Deze tabellen zijn door het ministerie van SZW samengevat in een interne notitie.
De hoofdlijnen zijn als volgt.
Er waren eind 2012 ruim 2 miljoen AOW-huishoudens, waarvan ongeveer 1 miljoen huishoudens bestaat uit gehuwden/samenwonenden en 875.000 uit alleenstaanden. Ruim 100.000 huishoudens verblijven in instellingen en tehuizen. Ongeveer 42.500 huishoudens bestaan uit één ouder en één kind.[1] Deze huishoudens zijn gemiddeld ouder dan de huishoudens van ouderen in het algemeen (19% van de huishoudens bestaande uit één ouder en één kind is 85-plusser; bij alle huishoudens van ouderen is dat 14%) en vaker van allochtone afkomst (resp. 7% en 3%).
Over de zorgbehoefte van de huishoudens van ouderen zijn geen registratiegegevens beschikbaar, maar het aantal indicaties van formeel zorggebruik (zorg in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) of Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten

(AWBZ) is in huishoudens van één ouder en één kind vergelijkbaar met huishoudens van ouderen in het algemeen.
Huishoudens met één ouder en één kind hebben relatief vaak een hoger inkomen: 47% heeft een besteedbaar huishoudinkomen van 35.000 euro of meer (vergelijk ook de casussen met werkende kinderen in tabel 2.3). Zij hebben een iets hoger besteedbaar inkomen dan gehuwden, maar gemiddeld een iets lager vermogen. 89% heeft een vermogen van meer dan 10.000 euro (waarbij de eigen woning niet is meegenomen) of een besteedbaar inkomen van 25.000 euro of meer.

3.3 Een verkennend onderzoek naar mogelijke effecten van de kostendelersnorm

Panteia heeft op verzoek van het ministerie van SZW onderzoek gedaan naar de vraag welke rol financiële overwegingen spelen bij de beslissing om te gaan of blijven samenwonen en wat dat betekent voor het geven van mantelzorg en de participatie (De Ruig et al. 2015).

Onderzoeksopzet

In het onderzoek van Panteia worden twee doelgroepen onderscheiden:

1 Alleenstaande AOW-gerechtigden en hun meerderjarige kind die samen een huishouden delen (hierna 'samenwoners' genoemd). Daarbij is een uitsplitsing gemaakt tussen:
   a kinderen die mantelzorg verlenen aan hun AOW-gerechtigde ouder;
   b AOW-gerechtigden die mantelzorg verlenen aan hun inwonend kind;
   c huishoudens waarin geen sprake is van mantelzorg.
2 Meerderjarigen die wekelijks mantelzorg verlenen aan een elders wonende, alleenstaande AOW-gerechtigde ouder ('niet-samenwoners').

Voorafgaand aan een kwantitatief onderzoek zijn twee focusgroepen gehouden (met de groepen 1a en 2) en 16 duo-interviews met mantelzorgers en mantelzorgontvangers.
Voor het onderzoek onder samenwoners heeft de Sociale Verzekeringsbank (SVB) een steekproef van 20.000 adressen getrokken uit de ruim 57.000 huishoudens 'alleenstaande AOW'er samenwonend met een meerderjarig kind'. Vervolgens heeft een telefonische screening plaatsgevonden om te kijken of mensen daadwerkelijk tot de doelgroep behoorden (er waren ook huishoudens met meerdere kinderen die niet tot de onderzoekspopulatie behoorden). 3244 huishoudens zijn benaderd met de vraag of zij wilden meewerken aan een studie naar mantelzorg onder samenwonenden en niet-samenwonenden en de factoren die hierop van invloed zijn. Uiteindelijk werkten 1662 mensen mee aan een schriftelijke of online vragenlijst, een respons van 51%. Het gaat om 843 mantelzorgers (van wie 776 kinderen die voor ouders zorgden en 67 ouders die voor een kind zorgden), 380 mantelzorgontvangers en 429 huishoudens waar geen sprake is van mantelzorg. Een uitgebreide analyse van de representativiteit van de uiteindelijke onderzoekspopulatie bleek niet mogelijk, onder meer doordat veel mensen geen inkomensvragen hebben beant-

woord. De oudere leeftijdsgroepen (75-plussers) lijken iets oververtegenwoordigd, hetgeen de auteurs toeschrijven aan het feit dat ze expliciet op zoek zijn gegaan naar huishoudens met mantelzorg. Dit wil zeggen dat er vooral in de groep die bij de screening aangaf dat er sprake was van mantelzorg is gestreefd naar een zo hoog mogelijke respon, omdat men bij deze groep wilde doorvragen naar het effect op mantelzorg.
Het onderzoek onder niet-samenwoners is gebaseerd op een internetpanel waaruit mensen zijn geselecteerd die aan een elders wonende, alleenstaande AOW-gerechtigde ouder mantelzorg verlenen. Hieraan hebben 1071 mantelzorgers meegewerkt.[2]

Resultaten: redenen om samen te wonen of uit elkaar te gaan

De mogelijke effecten van de kostendelersnorm zijn op verschillende manieren in kaart gebracht. Zo is er gevraagd naar de redenen om samen te (gaan) wonen, om te kijken of bijvoorbeeld financiële aspecten een rol spelen, maar er zijn ook zogenoemde vignetten voorgelegd (zie hierna).
Uit het onderzoek blijk dat de meeste ouders en kinderen die een huishouden delen dit al heel lang doen: in bijna driekwart van de huishoudens heeft het kind het ouderlijk huis nooit verlaten. Meer dan de helft van de huishoudens woont meer dan dertig jaar samen. Vaak is de huishoudsamenstelling niet bewust gekozen. Bij huishoudens waar de leden voorheen apart woonden, is het kunnen geven van mantelzorg één van de redenen om samen te wonen (door 43% genoemd). Ook redenen als echtscheiding, werkloosheid of wachten op een nieuwe woning worden genoemd.
In de huishoudens waarin ouders en kinderen samenwonen geeft ongeveer 52% mantelzorg, waarvan maar een klein deel langdurig en intensief. Hulp van een kind aan een ouder komt ongeveer zes tot zeven keer zo vaak voor als hulp van een ouder aan een kind.[3]
Drie op de tien mantelzorgers van ouders en vier op de tien mantelzorgers die voor hun kind zorgen kan zich niet voorstellen ooit nog uit elkaar te gaan. De belangrijkste reden om dat wel te doen is een verandering in het leven van het kind, zoals het krijgen van een relatie of een baan. Kinderen die voor hun ouder zorgen, noemen ook als reden dat er meer of andere ondersteuning nodig is. Een verandering in inkomen wordt minder vaak genoemd (ongeveer bij één op de zes huishoudens). Panteia concludeert 'dat er in de situatie van deze huishoudens weinig aanwijzingen zijn dat een financiële maatregel als de kostendelersnorm een groot effect zal hebben op de huishoudsamenstelling of mantelzorgrelatie'.
Van de mantelzorgers die niet samenwonen met hun alleenstaande AOW-gerechtigde ouder, zegt 84% niet van plan te zijn om bij hun ouder in te trekken. Mensen willen hun vrijheid niet opgeven, zo bleek uit de focusgroepen. Een toenemende zorgvraag of een verzoek van de ouder zou een reden kunnen zijn om wel samen te gaan wonen. Financiële motieven worden niet genoemd als mogelijke reden om samen te gaan wonen.

Panteia heeft ook gewerkt met vignetten om zicht te kunnen krijgen op het effect van de kostendelersnorm. Respondenten werden steeds vier van twaalf mogelijke scenario's voorgelegd waarover zij konden oordelen. Hierbij werd onderscheid gemaakt naar het aan-

tal uren mantelzorg dat een persoon gaf of ontving (12 uur of een dagtaak), de aanwezigheid van hulp door derden (wel/niet) en de hoogte van de korting op de AOW als gevolg van de kostendelersnorm (100, 300 of 500 euro per maand). Respondenten is gevraagd hoe waarschijnlijk zij het vinden op een schaal van 1 (zeer onwaarschijnlijk) tot 10 (zeer waarschijnlijk) dat zij zouden blijven samenwonen in de hypothetische situatie die ze kregen voorgespiegeld. Zij scoren gemiddeld een 5.
Zowel de korting op de AOW en de hoeveelheid mantelzorg als de aanwezigheid van hulp van derden hebben een significante invloed op de mate waarin respondenten denken samen te blijven wonen. De waarschijnlijkheid dat respondenten samen blijven wonen, neemt af bij een oplopende korting: bij een korting van 100 euro geeft 25% van de mantelzorgers aan dat samen blijven wonen onwaarschijnlijk is en bij een korting van 500 euro 50%.

Samenvattend geeft de vraag 'wat zouden redenen zijn om uit elkaar te gaan?' een ander beeld dan het voorleggen van hypothetische situaties in de vorm van vignetten, zo concludeert ook Panteia. Zij geven hiervoor de volgende verklaringen: de resultaten uit de vignettenanalyse zeggen wel iets over de intenties van mensen, maar weinig over hun daadwerkelijke gedrag in de toekomst. In de praktijk zullen er aanzienlijke praktische, sociale en emotionele drempels overwonnen moeten worden voordat huishoudens uit elkaar gaan. Daarnaast lijken de antwoorden op de hypothetische situaties mede te zijn ingegeven door de opinie over de kostendelersnorm. Zo is 41% het eens met de stelling 'Korten op de AOW is een reden om apart te gaan wonen', terwijl maar 15% van de mantelzorgers en 18% van de mantelzorgontvangers zegt dat zij het samenwonen beëindigen 'als er iets in mijn inkomen verandert'.
Mantelzorgers die niet samenwonen, kregen dezelfde hypothetische scenario's voorgelegd met de vraag hoe waarschijnlijk ze het achten dat ze in de toekomst gaan samenwonen. De meerderheid van hen vindt het (zeer) onwaarschijnlijk dat ze in de hypothetische scenario's samen gaan wonen: 8% heeft het ooit overwogen, van wie een klein deel er serieus over nadenkt. Bij de (kleine) groep die aangaf samenwonen te overwegen, neemt de waarschijnlijkheid van samenwonen sterk af onder invloed van de scenario's met betrekking tot de kostendelersnorm.
Niet meer samenwonen leidt volgens de meeste mantelzorgers tot een afname van de verleende mantelzorg die deels door (extramurale of intramurale) beroepskrachten zal moeten worden overgenomen. De effecten op maatschappelijke participatie (in specifiek voorgelegde activiteiten) lijken beperkt, waarschijnlijk omdat de participatie nu ook al laag is.

3.4 Kennislacunes

Wie zijn er (niet) in beeld?

Het onderzoek dat door Panteia en het CBS is uitgevoerd geeft een beeld van ouderen die samenwonen met een kind, en van volwassen kinderen die hun ouder wekelijks mantelzorg geven maar niet met hen samenwonen. Ouders die hun kinderen intensief helpen

maar niet met hen samenwonen, en mensen die na een periode van samenwonen uit elkaar zijn gegaan omdat het helpen hen teveel werd, zijn niet in beeld. Dat wil zeggen: zij kunnen eventueel deel uitmaken van de groep 'niet-samenwoners' maar zijn hierbinnen niet goed te identificeren en/of in voldoende getale aanwezig om aparte analyses op te verrichten. Bij de groep niet-samenwoners kan het overigens ook om volwassen kinderen gaan die zelf een gezin hebben. In dat geval is het onwaarschijnlijker dat een hulpbehoevende ouder bij het meerderjarig kind intrekt dan als het kind alleen woont, zo bleek uit hoofdstuk 2. Met andere woorden: de samenwoners en niet-samenwoners kunnen op allerlei punten verschillen.

Wat is er (niet) in beeld

Het recente onderzoek laat zien in hoeverre er een relatie is tussen het geven van mantelzorg en het vormen van een huishouden, maar maakt niet altijd duidelijk wat oorzaak en gevolg is: wonen mensen samen zodat ze veel mantelzorg kunnen geven, of geven zij veel mantelzorg omdat ze samenwonen?
Over de hoogte van inkomens van ouderen die samenwonen met kinderen zijn in het Panteia-onderzoek weinig gegevens beschikbaar: een groot deel van de respondenten heeft de vragen hierover niet ingevuld. Dat maakt het onmogelijk om een inschatting te maken van de effecten van eventuele inkomensgevolgen van de invoering van de kostendelersnorm in de AOW (zie § 2.5) en dit te koppelen aan de scenario's. In het CBS-materiaal is wel goede inkomensinformatie voorhanden, maar kan de relatie met het geven van mantelzorg niet worden gelegd.

Intenties en effecten

De onderzoekers van Panteia geven zelf ook aan dat het onderzoek niet geschikt is om de daadwerkelijke gedragseffecten van de invoering van de kostendelersnorm in de AOW vast te stellen, omdat het betrekking heeft op intenties en overwegingen. Om dat te realiseren is een ander type onderzoek nodig (zie ook hoofdstuk 4). Dat de uitkomsten een uiteenlopend beeld geven als wordt gevraagd naar redenen om uit elkaar te gaan en bij vignetten met denkbeeldige situaties duidt erop dat mensen allerlei overwegingen kunnen hebben, en dat hun uiteindelijke beslissing op grond daarvan moeilijk te voorspellen is.

Of zoals De Ruig et al. zeggen: 'Op basis van het onderzoek is niet vast te stellen hoeveel huishoudens daadwerkelijk uit elkaar gaan. Het besluit om uit elkaar te gaan zal in werkelijkheid afhangen van de feitelijke omstandigheden op het moment, waarbij zeer waarschijnlijk niet alleen de korting op de AOW, maar ook andere factoren worden meegewogen, zoals de zorgzwaarte, de aanwezigheid van hulp van derden, de emotionele binding, het vermogen, et cetera.'

Noten

1 In de memorie van toelichting van het wetsvoorstel dat de kostendelersnorm in de AOW regelt is sprake van 52.000 ouder/kind-huishoudens, maar dit betreft ook ouder/kind-huishoudens waar meerdere kinderen aanwezig zijn.
2 En 85 mantelzorgontvangers, maar die groep is buiten beschouwing gelaten.
3 Zo blijkt uit de telefonische screening.

4 Nieuwe gegevens en benaderingen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geven we aan hoe we met nieuwe gegevens en andere onderzoekstechnieken de bestaande kennislacunes kunnen vullen, teneinde de vraag te beantwoorden hoe de kostendelersnorm inwerkt op co-wonen en het verlenen van mantelzorg. Hiertoe moeten nieuwe gegevens worden verzameld over feitelijk gedrag. Dit is een essentieel andere benadering dan in de Panteia-studie, waar de onderzoeksvraag op basis van gedragsintenties wordt beantwoord.

Uit het theoretisch kader in hoofdstuk 2 volgt dat het belangrijk is veranderingen in co-wonen, mantelzorg en inkomensposities simultaan te analyseren, tegen de achtergrond van levensgebeurtenissen en veranderingen in de maatschappelijke context. Hoofdstuk 2 laat tevens zien dat – voor zover ons bekend – er geen wetenschappelijke literatuur is waarin de drie grootheden co-wonen, zorg en sociale zekerheid tegelijkertijd zijn geanalyseerd. Daarom kwamen in het literatuurhoofdstuk uitsluitend de een-op-een relaties tussen mantelzorg en co-wonen, inkomen en co-wonen, en mantelzorg en inkomen aan bod. Samengevat kwam daaruit naar voren dat bij de relatie tussen inkomen en co-wonen de literatuur voor sommige landen – waaronder de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Noorwegen – erop duidt dat financiële prikkels effect hebben op het al dan niet samenwonen, naast allerlei andere factoren, zoals levensgebeurtenissen en de zorgbehoefte. Hoe dit in Nederland uitpakt is echter niet bekend. In Nederland en verscheidene andere Europese landen is er een positieve correlatie tussen co-wonen en de zorgbehoefte van de ouder of het kind en in het verlengde daarvan met mantelzorg gevonden. Over het verband tussen inkomen en mantelzorg is voor zover wij weten weinig bekend. In het SCP-rapport *Vrij om te helpen* (2001) bleek het verband tussen het geven van mantelzorg en het inkomen van mensen die een hulpbehoevende in hun omgeving kennen, insignificant (zie ook De Klerk 2003).

Als we een completer beeld willen vormen van de verhouding tussen co-wonen, mantelzorg en inkomen, en van de veranderingen daarin, is het van belang eerst systematisch af te bakenen wat we hieronder verstaan. Dat gebeurt in paragraaf 4.2. Vervolgens beschrijven we aan welke eisen de te vergaren data moeten voldoen (§ 4.3). In hoeverre dat materiaal zich leent voor de beantwoording van andere onderzoeksvragen op dit terrein komt in paragraaf 4.4 aan de orde. Ten slotte gaan we in op de manier waarop de verzamelde data geanalyseerd kunnen worden (§ 4.5).

4.2 Co-wonen, mantelzorg en inkomen: begrippen en overgangen

Co-wonen

Vanuit de kostendelersnorm zijn we vooral geïnteresseerd in co-wonen van oudere ouders met een volwassen kind.[1] We kunnen dan de volgende overgangen onderscheiden:

– een volwassen kind gaat uit huis en blijft elders wonen (niet co-wonen);
– een volwassen kind gaat uit huis en komt na verloop van tijd gedurende langere tijd weer thuis wonen;[2]
– een volwassen kind gaat uit huis en de ouder komt na verloop van tijd bij hem/haar inwonen;
– een volwassen kind blijft zijn leven lang bij zijn ouders wonen.

Wij abstraheren hierbij van mensen die een tussenfase doorlopen, zoals studenten, en van zelden voorkomende situaties;[3] ook concentreren we ons op de mensen die definitievere keuzes hebben gemaakt. Om de beslissing tot co-wonen te analyseren zijn het volwassen kind en zijn ouder samen de onderzoekseenheid. Zij staan beiden centraal in de analyse, maar uit praktische overwegingen zal in de empirische toepassing gekozen worden voor één van de twee[4] als eenheid van analyse. Kwantitatieve analyses waarin beiden tegelijk de eenheid van analyse vormen, leiden al snel tot zeer ingewikkelde modellen.[5] Er wordt gekeken naar de 'route van opties' die deze persoon doorloopt. Voor de beoordeling van de kostendelersnorm moet de beslissing tot co-wonen in relatie met de beslissing tot al dan niet mantelzorg geven worden bezien. Uit literatuuronderzoek blijkt dat tevens rekening moet worden gehouden met de groep zorgbehoevende kinderen die in het ouderlijk huis zijn blijven wonen (de vierde optie), waarbij het voor de hand lag om te blijven samenwonen. De beslissing tot co-wonen kan zijn ingegeven door financiële overwegingen of leiden tot een andere financiële positie. Verder moet rekening worden gehouden met kenmerken van de ouder (scheiding, verweduwing, ziekte, ouderdom, inkomen, vermogen) en met kenmerken van het kind (scheiding, verweduwing, ziekte, verlies werk/inkomen, starten of stoppen opleiding), maar ook met het geheel aan (lokale) regelgeving en de vigerende (sub)culturele opvattingen (zie hoofdstuk 2). De aard en vorm van het verband tussen co-wonen en mantelzorg hangt ook nog van andere zaken af: de kwaliteit van de relatie tussen ouder en kind, hoeveel andere kinderen er aanwezig zijn, de preferenties van ouder en kind ten aanzien van co-wonen en mantelzorg, enzovoort.

Mantelzorg

Een volwassen kind kan zijn ouder(s) mantelzorg gaan geven en andersom. Als we uitgaan van het volwassen kind zijn er de volgende overgangen denkbaar:

– een volwassen kind gaat mantelzorg van de ouder ontvangen;
– een volwassen kind gaat mantelzorg aan de ouder geven.

Hierbij kunnen eventueel nog gradaties worden aangebracht: het type mantelzorg, de frequentie, de intensiteit. Daarbij is het van belang om te beseffen dat veel mantelzorg wordt

gegeven door ouders en kinderen die niet samenwonen. Wel geeft de literatuur aan dat er andere en meer informele hulp geboden wordt als ouder en kind samenwonen en ook dat de behoefte aan zorg een factor is voor samenwonen (zie hoofdstuk 2). Bovendien blijkt dat hoe dichter ouder en kind bij elkaar wonen, hoe meer zij elkaar helpen (Dykstra et al. 2013). Dit geeft het belang aan van het gezamenlijk modelleren van co-wonen en mantelzorg. In het kader van de kostendelersnorm is de specifieke vraag aan de orde of ouders en volwassen kinderen door de regeling besluiten niet te gaan of blijven co-wonen, en in hoeverre dit gevolgen heeft voor de verleende mantelzorg.

Inkomen

Het gaat hier om het inkomen van zowel de ouder als het volwassen kind. Het inkomen kan veranderen door allerlei levensgebeurtenissen, zoals (verergerende) ziekte, verlies van een baan, verweduwing of scheiding. Als we analoog aan het voorgaande uitgaan van het volwassen kind, zijn de volgende overgangen denkbaar:

- een volwassen kind heeft te maken met een verandering van het eigen gezinsinkomen;[6]
- een volwassen kind heeft te maken met een verandering van het inkomen van de ouder.

Vermoedelijk zal het bij ouders vooral om inkomensdalingen gaan.[7] De verandering in inkomen kan leiden tot co-wonen, bijvoorbeeld als de ouder verweduwd raakt en vervolgens bij zijn of haar volwassen kind intrekt. Dat zou dan gepaard kunnen gaan met (meer) mantelzorg. Een besluit om te gaan co-wonen omdat de mantelzorgbehoefte groot is, kan echter ook leiden tot een gunstiger financiële positie.
De invoering van de kostendelersnorm betekent voor de co-wonende ouder en het volwassen kind een inkomensverlaging. De vraag is of dit bij deze groep aanleiding geeft tot de beslissing om apart te gaan wonen en of dat vervolgens leidt tot een afname in de mantelzorg. Voor de niet-samenwonende ouders/volwassen kinderen is de vraag of de invoering van de kostendelersnorm ertoe leidt dat zij besluiten dit in de toekomst evenmin te gaan doen, wanneer andere omstandigheden daartoe wel aanleiding zouden geven.
Uit het voorgaande blijkt dat de relatie tussen inkomen, co-wonen en mantelzorg dynamisch is: het gaat om het proces van opeenvolgende gebeurtenissen tijdens de levensloop. Dit impliceert dat we om het proces goed te beschrijven voor een langere periode gegevens op persoonsniveau nodig hebben. Ook de techniek waarmee de relatie inkomen, mantelzorg en co-wonen wordt geanalyseerd, moet dynamisch zijn. Bovendien is er informatie nodig over zowel kind- als ouderkenmerken.

4.3 Benodigde gegevens

Kwantitatieve gegevens

Het modelleren van de relatie tussen co-wonen, mantelzorg en inkomen vergt dus longitudinale data. Er zijn panelgegevens, registraties of gekoppelde data voorhanden waarin een

deel van de informatie beschikbaar is, zoals het Sociaal Statistisch Bestand (SSB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Dat bevat veel informatie over inkomensmutaties en veranderingen in de huishoudenssamenstelling, maar niet in combinatie met het verlenen of ontvangen van mantelzorg.
Smits et al. (2010) laten zien hoe administratieve gegevens uit het SSB gebruikt kunnen worden om gegevens over inkomen, arbeidsmarktpositie en co-wonen van ouders en volwassen kinderen te koppelen. Zij keken naar de transities in co-wonen tussen 2004 en 2005. Doordat de tijdspanne maar kort is, zien zij zeer weinig transities in die gegevens (minder dan 0,5%). Voor het hier beoogde onderzoek zouden gegevens over een langere periode – minstens vier jaar – vereist zijn om voldoende transities in beeld te kunnen brengen. De oudste gegevens in het SSB dateren van 1999, en elk jaar komen er nieuwe gegevens bij. Het SSB bevat informatie over de verschillende vormen van co-wonen en op kind- en ouderniveau over de burgerlijke staat, inkomen en inkomensbron (o.a. type uitkering), een globale indicatie van de arbeidsmarktpositie, leeftijd, etniciteit, en stedelijkheidsgraad. Smits et al. (2010) hebben bij hun gebruik van het SSB gekozen voor een leeftijdsgrens van 40 jaar van het kind omdat bij hen de kans groter is dat ze voor een zorgbehoevende ouder zorgen.
De belangrijkste informatie die in het SSB ontbreekt betreft zoals gezegd het geven en ontvangen van mantelzorg van ouder en volwassen kind en de factoren die daarin bepalend zijn, zoals hun chronische aandoeningen en beperkingen.[8] Vanwege de kleine aantallen die uiteindelijk overblijven kan voor onze onderzoeksvraag geen gebruik worden gemaakt van de informele-zorgenquête die het SCP in 2015 houdt onder circa 10.000 18-plussers, waarvan naar verwachting ongeveer 2500 mantelzorgers.[9] Minder dan de helft zorgt voor een ouder en slechts een heel klein aantal (ca. 20) woont samen met een ouder. Om de beoogde informatie te vergaren moet dus een nieuwe enquête worden uitgezet onder een random steekproef van de Nederlandse volwassen kinderen. De steekproef moet voldoende waarnemingen bevatten over co-wonende ouders met volwassen kinderen, waarvan een aantal wel en een aantal geen mantelzorg ontvangt of geeft (van elke groep minstens 500 waarnemingen).[10] Bovendien moet de steekproef voldoende volwassen kinderen omvatten die niet samenwonen met hun ouder, en al dan niet mantelzorg geven en ontvangen. De aldus vergaarde survey-informatie moet worden gekoppeld aan het SSB.
Om de transities in wonen, mantelzorg en inkomen te meten, en de oorzaken en de effecten ervan in kaart te brengen, is het noodzakelijk dezelfde mensen na een paar jaar weer te bevragen (de tweede golf van het op te zetten panelbestand). Om voldoende transities in de gegevens te hebben, moet het aantal ondervraagden groot genoeg en/of de periode tussen de eerste en de tweede golf lang genoeg zijn. Uitgaande van 0,5 procentpunt transities binnen één jaar (Smits et al. 2010) is een ruwe schatting dat herhaling van de vragenlijst na vier jaar 2% transities geeft. Als we 50.000 volwassen kinderen en hun ouder zouden enquêteren die op het moment van aanvragen geen huishouding delen, levert dat dus 1000 waarnemingen van nieuw co-wonende volwassen kinderen en hun ouder op. Vermoedelijk is dat genoeg om de beoogde analyses uit te voeren. Om niet vier jaar te hoeven wachten, kan overwogen worden om in de eerste enquête ook retrospectieve vragen op te

nemen over het ontvangen en geven van mantelzorg en de beperkingen. Choi (2003) gebruikte dergelijke retrospectieve vragen over de periode tussen twee golven van een panel om de determinanten van co-wonen te bepalen.
Om verschillen door de jaren heen te kunnen vinden – denk aan het veranderen van preferenties en normen – is een langere tijdspanne nodig. Dat vereist dat de enquête gedurende een aantal keer om de vier jaar herhaald wordt. Daarbij moet bezien worden hoe het panel 'ververst' kan worden, dat wil zeggen dat er in de loop der tijd voldoende nieuwe personen worden toegevoegd. Naarmate de tijdspanne langer wordt, wordt echter ook het risico op selectieve uitval van het panel groter. Dit is een algemeen bekend probleem bij panelgegevens.
Als de eerste enquête gehouden wordt vóór de eventuele invoering van de kostendelersnorm in de AOW, en de tweede daarna, ontstaat een quasi-experiment. In dat geval biedt het te ontwikkelen bestand een unieke gelegenheid om het effect van deze beleidsmaatregel zo nauwkeurig te bepalen. Toch zal ook hier voorzichtigheid geboden zijn. Immers, gelijktijdig met de invoering van de maatregel kan de economie aantrekken of kunnen andere beleidsmaatregelen worden getroffen, waardoor het lastig kan worden het specifieke effect van de kostendelersnorm te identificeren. Ook vertragingseffecten kunnen de zaak compliceren: als bijvoorbeeld eerst spaargeld wordt aangesproken kan de kostendelersnorm pas na verloop van tijd leiden tot het beëindigen van co-wonen.

Het is vanuit kostenoogpunt belangrijk goed na te gaan, hoe de benodigde informatie zo efficiënt mogelijk boven water gehaald kan worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan webvragenlijsten.

Kwalitatieve gegevens

Als additionele bron van informatie kan kwalitatief onderzoek worden ingezet.
Door ouders en volwassen kinderen uit verschillende groepen (al dan niet co-wonend, mantelzorg ontvangend, mantelzorg gevend, en al dan niet met een inkomensverandering geconfronteerd) te bevragen, kan boven water worden gehaald waarom een verandering in inkomen al dan niet geleid heeft tot andere keuzes ten aanzien van co-wonen. De orde van grootte van deze gedragskeuzes kan niet op deze wijze gemeten worden, maar het kan wel verdiepende inzichten opleveren, die ook van nut zijn bij het maken van de vragenlijst voor het survey. Om die redenen valt kwalitatief onderzoek zeker aan te bevelen. De personen die geïnterviewd worden zouden op dezelfde manier als hierboven beschreven, vanuit de bij het CBS beschikbare informatie benaderd kunnen worden.

4.4 Bredere toepasbaarheid

Als het beschreven databestand daadwerkelijk is verzameld, kan het ook gebruikt worden voor verbreding van de onderzoeksvraag. Verbreding kan vooral plaatsvinden op de terreinen van co-wonen en inkomen.

Co-wonen

In eerste instantie is de dataverzameling gericht op volwassen kinderen en hun ouders, waarbij al dan niet sprake is van co-wonen. De vraagstelling kan ten aanzien van *co-wonen* worden verbreed door ook de meerpersoonshuishoudens in beschouwing te nemen; de andere groep die te maken kan krijgen met de kostendelersnorm (bv. samenwonende broers en zussen). Ook zouden partners die elkaar hebben leren kennen na het verlies of de scheiding van hun eerdere partner in de gegevensverzameling betrokken kunnen worden. Een aantal van hen besluit na enige tijd te gaan samenwonen en dit kan gevolgen hebben voor de mantelzorg.

De gegevensverzameling die nodig is voor de kostendelersnorm heeft betrekking op ouderen die de pensioenleeftijd gepasseerd zijn. Een andere vorm van co-wonen betreft jongere ouders die te maken hebben met jongvolwassen kinderen die thuis blijven wonen. Zij studeren, hebben nauwelijks eigen inkomen en wonen nog niet samen met een andere jongvolwassene. Het gaat dan om de vraag welke mechanismen ervoor zorgen dat jongvolwassen kinderen de eerste jaren na hun achttiende verjaardag bij hun ouders blijven wonen (zie bv. de beschrijving van co-wonende Italiaanse mannen in § 2.6). Een hieraan gerelateerd punt is de vraag in hoeverre een bepaalde regeling, zoals de voormalige studiebeurs, in feite een substitutie is van private ondersteuning van de ouder aan het volwassen kind in publiek gefinancierde financiering. Bij het samenwonen van jongvolwassenen met hun ouder speelt ook de vraag of dit komt doordat het volwassen kind hulp nodig heeft. Dit haakt aan bij de beleidsvraag naar de gevolgen van de bezuinigingen op de intramurale zorg op het zelfstandig wonen van jongvolwassenen met een beperking.

Om deze bredere vragen ten aanzien van co-wonen te beantwoorden is een uitbreiding van de gegevens nodig. Er zal bijvoorbeeld geen leeftijdsgrens van het volwassen kind van 40 jaar aangehouden moeten worden. En er zal niet alleen naar ouders en hun volwassen kinderen gekeken moeten worden, maar ook naar andere samenwonenden. Dit betekent weliswaar dat er meer personen ondervraagd moeten worden, hetgeen tot extra kosten zal leiden, maar het levert tevens informatie en inzichten op die niet op basis van andere gegevensbronnen kunnen worden verkregen. Als het lukt de kosten van het bevragen van extra personen zo laag mogelijk te houden, dan weegt de extra informatie die ermee vergaard kan worden naar ons inzicht ruimschoots op tegen de extra kosten. Omdat dezelfde soort analysetechnieken gebruikt kunnen worden, zou dit bovendien een efficiënte manier zijn om een onderzoekslijn op te zetten waarmee allerlei verschillende beleidsvragen beantwoord kunnen worden.

Mantelzorg

Aansluitend op de mogelijke verbreding die bij co-wonenden mogelijk is, kan bij *mantelzorg* niet alleen worden gekeken naar de verlening ervan tussen volwassen kinderen en hun ouders en andersom. Ook mantelzorg van ouder naar een jong kind, tussen overige familieleden, zoals broers en zussen, en tussen 'nieuwe' samenwonenden, zoals (verweduwde) ouderen die elkaar op hoge leeftijd hebben ontmoet, zouden kunnen worden onderzocht .

Inkomen

De verbreding ten aanzien van het *inkomen* kan gezocht worden in vraagstukken omtrent de arbeidsparticipatie en andere vormen van uitkeringsafhankelijkheid dan de AOW (arbeidsongeschiktheidsuitkering, Wajong en bijstand van zowel de ouders als het volwassen kind). Leopold et al. (2011) laten zien dat meer uren werk, de bereidheid tot het geven van hulp door een volwassen kind doet verminderen. Er worden wisselende verbanden gevonden tussen arbeidsparticipatie en het geven van mantelzorg. Hoe de relatie er uitziet, hangt onder meer af van het feit of het over mannen of vrouwen gaat, of het alleen om mantelzorg aan ouders gaat, en van de afbakening van de definitie van werk. Werkenden verlenen minder vaak tijdsgebonden hulp. Voor mannen is een betaalde baan echter geen belemmering om zorg aan hun ouders te verlenen, bij vrouwen tussen de 25 en 49 jaar concurreert het verlenen van zorg aan zieke en/of hulpbehoevende naasten wel met arbeidsparticipatie (De Boer en De Klerk 2013). In het SCP-rapport *Vrij om te helpen* (2001) werd bij mensen die een hulpbehoevende in hun omgeving kennen, geen verband gevonden tussen het geven van mantelzorg en iemands arbeidsmarktsituatie. Ook De Klerk (2003) concludeerde dat het geven van mantelzorg vooral bepaald wordt door het feit dat men iemand kent die hulp nodig heeft.

Als een volwassen kind een beperking heeft en nog bij zijn ouder woont, zal vermoedelijk ook de ouder zijn arbeidsparticipatie en de hoeveelheid hulp die hij geeft op elkaar afstemmen. Onderzoek naar die gedragsverandering sluit aan bij het SCP-onderzoeksprogramma tijd, arbeid en zorg in de participatiesamenleving. Door bij de gegevensverzameling te vragen naar gewerkte uren, soort baan en baankenmerken zoals flexibiliteit van de begin- en eindtijd van de werkzaamheden, is het bestand ook geschikt voor dit type onderzoek.

Indien de ouder of het volwassen kind arbeidsongeschikt wordt of van jongs af aan is, zal dit gevolgen hebben voor de keuze om al dan niet te blijven samenwonen. In dat opzicht is het belangrijk na te gaan welke gevolgen de nieuwe Wajongregeling en de veranderingen in de WLZ en de Wmo hebben op het inkomen van jongvolwassenen met een beperking. Omdat het SSB informatie bevat over allerlei uitkeringen is het nieuw te verzamelen databestand, waarin de informatie over de beperkingen aanwezig is, ook geschikt om zicht te krijgen op deze gedragsreacties.

Uit het SCP-onderzoek *Zorg Beter Begrepen* (Woittiez et al. 2014) kwam naar voren dat er bij jongeren met een lichte verstandelijke beperking vaak meer problemen spelen dan alleen de beperking. Dan kan het gaan om het niet kunnen vinden van werk, schuldenproblematiek, criminaliteit en/of een instabiele thuissituatie met ouders die dezelfde problemen kennen en in de bijstand zitten. Dit roept de vraag op welke verborgen problemen er te vinden zijn bij mensen met een bijstandsuitkering of Wajonguitkering, en eveneens hoe groot de kans is dat iemand die uit een gezin met twee niet-werkende ouders komt zelf wel werk kan vinden. Door bij de gegevensverzameling te vragen naar de aard van de beperking van de jongvolwassenen en zijn ouders, wordt het bestand ook geschikt voor onderzoek dat die vraag kan beantwoorden.

4.5 Analyseren van de verbanden tussen co-wonen, mantelzorg en inkomen

Het simultaan modelleren van de relatie tussen co-wonen, mantelzorg en inkomen is ingewikkeld omdat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding. Een volwassen kind kan met zijn ouder gaan samenwonen omdat zijn ouder zorg nodig heeft (mantelzorg beïnvloedt co-wonen) of hij geeft zijn ouder mantelzorg omdat hij met hem samenwoont (co-wonen beïnvloedt mantelzorg). Een volwassen kind woont misschien bij zijn ouder vanwege het financiële voordeel dat het delen van kosten oplevert (inkomen beïnvloedt co-wonen); maar het kan ook zo zijn dat het volwassen kind door samen te wonen met zijn ouder over een bepaald inkomen gaat beschikken doordat zijn ouder kost en inwoning betaalt (co-wonen beïnvloedt inkomen). Een volwassen kind kan mantelzorg gaan geven omdat het niet werkt en daardoor voldoende tijd heeft om dat te doen (inkomen beïnvloedt mantelzorg), maar het is ook mogelijk dat het volwassen kind niet werkt omdat het daar geen tijd voor heeft vanwege de mantelzorg die het aan een van de ouders verleent (mantelzorg beïnvloedt inkomen). De drie grootheden staan dus in een endogene relatie tot elkaar. Om het effect van de ene grootheid op de andere goed te bepalen is het noodzakelijk met die endogeniteit rekening te houden. Hiervoor zijn verschillende statistische methoden beschikbaar. De belangrijkste zijn panelanalyses en quasi-experimentele methodes, zoals matchingsprocedures en *difference-in-differences* methodes.

Panelanalyse

Bij longitudinaal onderzoek waarin dezelfde personen door de tijd heen bevraagd worden, kan goed rekening worden gehouden met de wederzijdse afhankelijkheid tussen de grootheden door na te gaan in hoeverre een verandering in de ene variabele optreedt nadat een verandering in de andere is opgetreden (‘timing of events’, zie o.a. De Koning 2008). Afhankelijk van de onderzoeksvraag kan het simultane model van de relatie tussen co-wonen, mantelzorg en inkomen, bestaande uit een stelsel van drie vergelijkingen met drie endogene variabelen, vereenvoudigd worden tot een model met één of twee endogene variabelen. Als we bijvoorbeeld geïnteresseerd zijn in het effect van een inkomensverlaging op co-wonen, dan zouden we dat met behulp van een panelbestand kunnen analyseren door na te gaan of een inkomensverlaging van de ouder ertoe geleid heeft dat er volwassen kinderen zijn gaan samenwonen die dat voorheen niet deden, hoewel we ook bij panelanalyses last kunnen hebben van ‘spurious effects’ (schijnverbanden) .[11]

Kader 4.1 Panelanalyse: kansen en risico's

Panels hebben het voordeel dat het effect van een maatregel beter te modelleren is (eerst was er bijvoorbeeld de inkomensverlaging en toen het samenwonen), hoewel ook hier voorzichtigheid geboden is omdat er sprake kan zijn van 'spuriousness'. Dat is een schijneffect dat optreedt als er een derde factor is zoals ziekte, die zowel het inkomen als het gaan samenwonen beïnvloedt. Een ander voordeel van panels is dat je via zogenoemde *fixed effect models* of *first difference models* voor de invloed van niet-gemeten individuele, in de tijd constante kenmerken (zoals preferenties ten aanzien van co-wonen en mantelzorg) kan corrigeren. Het is wel de vraag of deze geavanceerde technieken toepasbaar zijn op gegevens waarin relatief weinig overgangen te zien zullen zijn (bv. in co-wonen). Börsch-Supan (1990) pleit in zulke gevallen voor het gebruik van eenvoudige dynamische technieken, zoals het *mover-stayer model*. Een andere mogelijkheid is de toepassing van *event-history* of *survival models* (Allison 2014). Voor een toepassing daarvan op co-wonen van jonge Amerikaanse ouders met hun eigen ouders, zie Guzzo (2015). Deze techniek wordt ook wel omschreven als de longitudinale uitbreiding van het *limited dependent variable model* (Grant 2013), en wordt vaak gebruikt om het ontvangen van zorg te modelleren.
Het nadeel van panelanalyses is dat ze soms ingewikkeld te interpreteren en toe te passen zijn. Zo is het bijvoorbeeld lastig om de juiste paneltechniek te gebruiken als er (selectieve) uitval in de gegevens is of als er sprake is van meetfouten doordat informatie over het verleden niet goed herinnerd wordt (Baltagi 2008). Een ander nadeel is dat men niet kan controleren voor niet-gemeten individuele in tijd variërende kenmerken zoals veranderende normen en waarden.

Quasi-experimentele methoden

In het geval van de kostendelersnorm zouden we het effect direct kunnen meten door gegevens te verzamelen van ouders en volwassen kinderen voordat de maatregel ingaat en diezelfde mensen daarna weer te bevragen. Stel dat de kostendelersnorm wordt ingevoerd, dan is het gebruikmaken van dit 'natuurlijke quasi-experiment' de beste manier om het effect te berekenen. Bovendien biedt het inzicht in het effect van andere maatregelen die inkomensveranderingen tot gevolg hebben, door het kostendelersnormeffect te zien als een inkomenseffect en te veronderstellen dat andere inkomensmaatregelen tot vergelijkbare effecten zullen leiden.
Difference in differences (DID) is een quasi-experimentele methode die wordt gebruikt bij longitudinale gegevens. Hierbij wordt het effect van een experimentele conditie (de inkomensdaling door de kostendelersnorm) op het co-wonen bepaald. Technisch gesproken is de inkomensdaling de 'treatment'-variabele en het co-wonen de 'outcome'-variabele, ofwel het te verklaren kenmerk. Dat verklaren gebeurt door twee groepen, één groep die wel de 'treatment' heeft gehad (dus wel te maken heeft gehad met de kostendelersnorm) en één groep die er niet mee te maken heeft gehad (de controlegroep),[12] zowel in de tijd als met elkaar te vergelijken. De twee groepen lijken qua andere kenmerken zoveel mogelijk op elkaar, zodat het effect van de inkomensdaling op co-wonen niet vertroebeld wordt doordat de ene groep bijvoorbeeld hoger opgeleid is dan de ander. De vergelijking van de gemiddelde verandering over de tijd in het co-wonen van de 'treatment'-groep met die van de controlegroep geeft de meeste informatie over het effect van de maatregel. Door gebruik te maken van controlegroepen zijn we bij deze DID-methode beter in staat om het

effect van de kostendelersnorm af te zonderen van andere ontwikkelingen die tegelijkertijd met de invoering van de maatregel spelen.
Er is ook een quasi-experimentele methode die geen gebruikmaakt van informatie over de tijd. Die zou gebruikt kunnen worden als er maar één meting van gegevens beschikbaar komt. Bij deze zogeheten *matching* wordt in een databestand met gegevens uit een eenmalige meting bij elke 'deelnemer aan een experiment', bijvoorbeeld een ouder die een inkomensdaling heeft ervaren, een 'niet-deelnemer' gezocht, bijvoorbeeld een ouder die dat niet heeft ervaren, die zo veel mogelijk op de deelnemer lijkt, behalve ten aanzien van het kenmerk dat men wil meten, in dit geval bijvoorbeeld co-wonen. De verschillen in co-wonen tussen de twee groepen zijn dan toe te schrijven aan inkomensdaling. Het is echter moeilijk dit goed uit te voeren omdat allerlei relevante kenmerken, zoals de kwaliteit van de band tussen ouder en kind, onbekend zijn; en in tegenstelling tot panelanalyses[13] kan hiervoor bij matching niet gecorrigeerd worden. Zie voor meer nadelen van matching-procedures Pearl (2000). De *matching*-methode heeft dus niet de voorkeur. Waar deze techniek uitsluitend tussen groepen vergelijkt, meet men via de DID-methode verschillen in de tijd en tussen groepen.

Conclusie

Concluderend is de beste manier om het effect van de kostendelersnorm op co-wonen en mantelzorg te bepalen, een quasi-experimentele techniek toepassen op gegevens van ouders en hun volwassen kind voor en na de invoering van de maatregel. Voor de verbreding zijn er panelmethoden beschikbaar om de relatie tussen veranderingen in co-wonen, mantelzorg en inkomen te analyseren. Dit type analyses is al toegepast op verschillende deelaspecten van deze relatie. Ook voor Nederland kunnen met behulp van deze analysetechnieken en de juiste panelgegevens deelaspecten van deze drievoudige relatie geanalyseerd worden. Hierbij kan de analyse stapsgewijs steeds verder worden uitgebreid, totdat aan de wederzijdse afhankelijkheid tussen de drie variabelen zo veel mogelijk recht is gedaan.

Als spin-off is het mogelijk ook andere kennisvragen op het snijvlak van co-wonen, zorg en sociale zekerheid te beantwoorden. Deze vragen zijn relevant in het licht van ingezette ontwikkelingen als informalisering van zorg, meer eigen verantwoordelijkheid, en de participatiesamenleving. Vragen op dit gebied die we met dit onderzoek zouden kunnen beantwoorden zijn bijvoorbeeld:

- Wat zijn kenmerkende sequenties van woonvormen van ouderen en volwassen kinderen?
- Welke levensgebeurtenissen beïnvloeden de woonvorm van ouderen en welke van jongvolwassenen?
- In hoeverre spelen economische overwegingen een rol bij de woonvorm van ouderen?
- Verhoogt co-wonen de kans op het ontvangen van mantelzorg en verlaagt het de kans op publiek gefinancierde zorg?

Noten

1 Hier wordt met name gedoeld op het samenwonen van een ouder die AOW ontvangt en een kind dat dit niet ontvangt.
2 De duur tussen uit huis gaan en terugkomen moet in dit geval substantieel zijn, net als de duur van terugkeer. Het moet bijvoorbeeld geen overbruggingsperiode tussen twee woonplaatsen van het volwassen kind betreffen. Een nadere analyse zou de grenswaarden van de duurcriteria moeten bepalen. Eveneens is het nodig een precieze afbakening van 'volwassenheid' te geven.
3 Zoals een ouder die elders gaat wonen (bijvoorbeeld vanwege een scheiding) en later terugkeert bij het volwassen kind (bijvoorbeeld als de andere ouder elders heen gaat).
4 Vermoedelijk zal het vaak gaan om het volwassen kind, omdat dat nog in het werkzame leven zit.
5 Om dit in kaart te brengen zijn speltheoretische modellen geschikt, maar die zijn vanwege de complexiteit zelden empirisch.
6 Het betreft het inkomen exclusief dat van de eventueel inwonende ouder, maar met inbegrip van dat van de partner van het volwassen kind en de overige gezinsleden.
7 Maar er kan ook sprake zijn van een inkomensstijging, bijvoorbeeld als een jongvolwassene een baan vindt. Ook dat kan een gevolg op co-wonen hebben, bijvoorbeeld omdat hij tegelijk met een nieuwe baan uit huis gaat.
8 Nagezocht moet worden in hoeverre het haalbaar is de informatie of de ouder naar een tehuis is gegaan te koppelen.
9 Dit zijn mantelzorgers van partners, ouders, kinderen en andere familie, vrienden, bekenden, buren, collega's enzovoort. Alleen de mantelzorggevers zijn bevraagd, ook over een aantal kenmerken van de hulpbehoevende. De steekproef bevat ruim 1100 kinderen die een (schoon)ouder helpen en ongeveer 140 ouders die hun kind helpen.
10 Daarvoor zal 'oversampled' moeten worden op basis van de co-wonenden uit het SSB.
11 In dat geval is er geen rechtstreeks causaal verband tussen bijvoorbeeld een inkomensverlaging in 2014 en het co-wonen in 2015. Dat kan zich voordoen wanneer de ouder bijvoorbeeld in 2014 al weet dat hij in 2015 gaat samenwonen, en daardoor in 2014 keuzes maakt die zijn inkomen in dat jaar beïnvloeden; of wanneer de ouder chronisch ziek is, waardoor hij in 2014 minder inkomen ontvangt en in 2015 besluit te gaan co-wonen.
12 Bijvoorbeeld volwassen kinderen met een ouder die nog geen 65 jaar is of van wie beide ouders nog samenwonen.
13 Als het niet-geobserveerde kenmerken betreft die in de tijd constant zijn.

5 Slotoverwegingen

In deze studie is geïnventariseerd wat er op basis van de literatuur bekend is over het co-wonen van ouderen met hun kinderen en andere niet-partners, in relatie tot het verlenen van mantelzorg en de mogelijke invoering van de kostendelersnorm in de AOW. Vast is komen te staan dat, ook na de recente onderzoeksactiviteiten van Panteia en het CBS, het zicht op de problematiek beperkt is. Nederland is daarin overigens zeker niet uniek. Dit komt vooral doordat het een ingewikkelde kwestie betreft: er zijn veel onderlinge causale relaties mogelijk tussen co-wonen, mantelzorg en financiële prikkels; en allerlei andere factoren kunnen daar op macro- en microniveau inwerken. Dit stelt hoge eisen aan de benodigde gegevens (die thans niet voorhanden zijn) en het kan tamelijk complexe analysetechnieken vergen om de 'zuivere' effecten vast te stellen.

Aan de andere kant is de schaal van de problematiek niet heel groot, indien men het relateert aan de totale omvang van de groep ouderen (op 1 januari telde Nederland 2,9 miljoen 65-plussers).Er worden naar schatting 42.500 huishoudens van samenwonende ouderen met volwassen kinderen door invoering van kostendelersnorm getroffen, en nog eens 6000 andere ouderen in meerpersoonshuishoudens. Omdat bij slechts een deel daarvan sprake is van een mantelzorgrelatie kan men zich afvragen of dit onderwerp zo veel beleidsmatige aandacht rechtvaardigt, en of het zinvol is grootschalig onderzoek in gang te zetten om de onderste steen boven te krijgen. Wellicht kan worden volstaan met een hardheidsclausule voor de personen voor wie het overgangsrecht na invoering van de kostendelersregeling (o.a. een geleidelijke afbouw in vijf jaar) onvoldoende soelaas biedt, en een beperkte monitoring op basis van bestaande gegevens.

Toch zijn er ook redenen om de problematiek serieus te nemen. Allereerst geeft het feit dat er met de invoering van de kostendelersnorm in de AOW een forse bezuiniging wordt beoogd (structureel 200 miljoen euro volgens de Memorie van Toelichting) aan, dat de gevolgen voor de betrekkelijk kleine groep burgers die hiermee te maken krijgt groot kunnen zijn. Dat kwam ook al naar voren in de casuïstiek van het Nibud, die negatieve inkomenseffecten (vooral op minimumniveau) van € 220 tot ruim € 600 per maand becijferde. Al passen hierbij de kanttekeningen dat de betrokken huishoudens door deze inkomensachteruitgang niet onder de bestaansgrens zouden belanden, en dat ook dit niet allemaal huishoudens zullen zijn waarin mantelzorg wordt verleend, het zal wel een groot beroep doen op het aanpassingsvermogen van deze burgers.

Een belangrijker reden om deze problematiek serieus te nemen is dat de commotie rond de kostendelersnorm, ook wel aangeduid als 'mantelzorgboete', exemplarisch lijkt voor een bredere problematiek. In het verlengde van de hooggespannen verwachtingen van beleidsmakers omtrent het absorptievermogen van de informele hulp en het groeiende beroep dat men op de eigen verantwoordelijkheid van burgers doet (Veldheer et al. 2012; De Klerk et al. 2014), kunnen zich in de toekomst meer fricties voordoen in de driehoeksrelatie tussen mantelzorg, huishoudensvorming en inkomensvoorzieningen. Omdat hier wetenschappelijk weinig over bekend is, is een breder onderzoeksprogramma en een

grotere inspanning op het gebied van de gegevensverzameling de moeite waard. Deze studie biedt daartoe een aanzet.

Literatuur

Alessie R., A. Brugiavini en G. Weber (2006). Saving and Cohabitation: The Economic Consequences of Living with One's Parents in Italy and the Netherlands. In: R. Clarida, J.A. Frankel, F. Giavazzi en K.D. West (red.), *NBER International Seminar on Macroeconomics 2004* (p. 413-442). Cambridge (Mass.): MIT Press.

Allison, P.D. (2014). *Event History and Survival Analysis: Regression for Longitudinal Event Data*. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Baltagi, B.H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data*. Chichester: Wiley.

Becker, S.O., S. Bentolila, A. Fernandes en A. Ichino (2008). *Youth Emancipation and Perceived Job Insecurity of Parents and Children*. Madrid: CEMFI.

Boer, A. de, en M. de Klerk (2013). *Informele zorg in Nederland; een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boer, A. de, M. Broese van Groenou en J. Timmermans (red.) (2009). *Mantelzorg; een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Brandt, M., K. Haberkern, M. Szydlik (2009). Intergenerational help and care in Europe. In: *European Sociological Review*, jg. 25, nr. 5, p. 585-601.

Broek, T. van den, en P.A. Dykstra (2015). *Residential care and care to community-dwelling parents: Out-selection, in-selection and diffusion of responsibility* (paper gepresenteerd tijdens de Second Annual Families And Societies Consortium Meeting, januari 2015). Madrid: CSIC / Spanish National Research Council.

Broek, T. van den, P.A. Dykstra en R.J. van der Veen (2015). Zorgidealen in Nederland: verschuivingen tussen 2002 en 2011. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 90, nr. 1, p. 25-52.

Card, D. en T. Lemieux (2000). Adapting to Circumstances. The Evolution of Work, School and Living Arrangements among North American Youth. In: D. Blanchflower en R. Freeman (red.), *Youth Employment and Joblessness in Advanced Countries* (p. 171-214). Chicago: University of Chicago.

Choi, N.G. (2003). Coresidence Between Unmarried Aging Parents and Their Adult Children. Who Moved in With Whom and Why? In: *Research on Aging*, jg. 25, nr. 4, p. 384-404.

Companen (2015). *Vragen en antwoorden over mantelzorgwoningen.* Arnhem: Companen.

Deerenberg, I. en R. van Gaalen (2014). *Ruim 140 duizend samenwonende volwassen kinderen met ouders op leeftijd*. Geraadpleegd in mei 2015 via http://www.cbs.nl/nl/NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-juli-woningdelen-art.htm

Deerenberg. I. en R. van Gaalen (2015). Samen een woning delen? 65 plussers en hun volwassen kinderen. In: *Demos*, jg. 31, nr. 4, p. 1-4.

Dykstra, P.A. (2012). *Families: In alle staten?* Rede uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar Empirische Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 27 januari 2012. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Dykstra P., Th. van den Broek, C. Muresan, M. Haragus, P.-T. Haragus, A. Abramowska-Kmon en I.E. Kotowska (2013). *State-of-the-art report; Intergenerational linkages in families.* Stockholm: Stockholm University (Families and Societies Working Paper Series. Seventh Framework Programme).

EK (2013/2014). *Wijziging van de Wet werk en bijstand en enkele andere sociale zekerheidswetten (Wet maatregelen Wet werk en bijstand en enkele andere wetten), Memorie van Antwoord*. Eerste Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33 801 C.

Elder , G.H. jr. (1994). Time, Human Agency, and Social Change: Perspectives on the Life Course. In: *Social Psychology Quarterly*, jg. 57, nr. 1, p. 4-15.

Ermisch J. (1999). Prices, Parents, and Young People's Household Formation. In: *Journal of Urban Economics*, jg. 45, nr. 1, p. 47-71.

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economics*. Oxford: Oxford University Press.

Esping-Andersen, G. (2009). *The Incomplete Revolution – Adapting to Women's New Roles*. Cambridge: Polity Press.

Europese Commissie (2007). *Health and long-term care in the European Union* (special Eurobarometer 283/Wave 767.3 tns Opinion & Social). Geraadpleegd 18 juni 2013 via http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_283_en.pdf

Giannelli, G.C. en C. Monfardini (2003). Joint Decisions on Household Membership and Human Capital Accumulation of Youths. The Role of Expected Earnings and Labour Market Rationing. In: *Journal of Population Economics*, jg. 16, nr. 2, p. 265-285.

Grant, J.T. (2013). Event History Analysis. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. Online gepubliceerd: 14 januari 2013 (DOI: 10.1002/9780470674871.wbespm085)

Groeneveld, L.P., N.B. Tuma en M.T. Hannan (1980). The effects of negative income tax programs on marital dissolution. In: *The Journal of Human Resources*, jg. 15, nr. 4, p. 654-674.

Groot, A.W.M. de, B.M.S. van Praag, J.W. Velthuijsen en C.E. Zijderveld (2000). Wie dan zorgt… De zorgtijd voor kinderen en ouderen onderzocht: zelf zorgen of hulp inhuren? In: C.A. Hazeu, J.J.A. Eggelte en F.A.G. den Butter (red.), *Naar een vrijwel volledige arbeidsparticipatie*. Den Haag: WRR.

Grundy, E. (2000). Co-residence of mid-life children with their elderly parents in England and Wales: Changes between 1981 and 1991. In: *Population Studies*, jg. 54, nr.2, p. 193-206.

Guzzo, K. (2015). *Young parents and coresidence with their own parents.* (Working paper). Bowling Green: Bowling Green State University.

Hagestad, G.O. (1981). Problems and promises in the social psychology of intergenerational relations. In: R.W. Vogel, E. Harfield, S.B. Kiesler en E. Shanas (red.), *Aging stability and change in the family* (p. 11-46). New York: Academic Press.

Hank, K. (2007). Proximity and contacts between older parents and their children: A European comparison. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 69, nr 1., p. 157-173.

Hank, K. en I. Buber (2009). Grandparents caring for their grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health. In: *Ageing and Retirement in Europe. Journal of Family Issues*, jg. 30, nr. 1, p. 53-73.

Hendershott, P.H. en M.T. Smith (1989). Transfer programs and aggregate household formations. In: *Population Research and Policy Review*, jg. 8, nr.3, p. 227-245.

Hoff, S., C. van Gaalen, A. Soede, A. Luten, C. Vrooman en S. Lamers (2009). *Genoeg om van te leven. Focusgroepen in discussie over de minimale kosten van levensonderhoud.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Isengard B. en M. Szydlik (2012). Living Apart (or) Together? Coresidence of Elderly Parents and their Adult Children in Europe. In: *Research on Aging*, jg. 34, nr. 4, p. 449-474.

Kahn, J.R., F. Goldschneider, J. Garcia-Manglano (2013). Growing Parental Economic Power in Parent-Adult Child Households: Coresidence and Financial Dependency in the United States, 1960-2010. In: *Demography*. Online gepubliceerd: 21 februari 2013 (doi:10.1007/s13524-013-0196-2).

Karagiannaki, E. (2011). Changes in the Living Arrangements of Elderly People in Greece: 1974-1999. In: *Population Research Policy Review*, jg. 30, nr. 2, p. 263-285.

Keck, W. en C. Saraceno (2011). *Methodological Report. Multilinks. Database on Intergenerational Policy Indicators*. Berlijn: Wissenschaftszentrum Berlin für Socialforschung.

Klerk, M.M.Y. de (2003). Aanbod van informele hulp; de relatie tussen werk en informele hulp. In: TSG, jg. 81, nr. 1, p. 44-51.

Klerk, M. de, A. de Boer, S. Kooiker, I. Plaisier en P. Schyns (2014). *Hulp geboden; een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kohli, M., H. Künemund & J. Lüdicke. (2005). Family structure, proximity and contact. In: Börsch-Supan, A. A. Brugiavini, H. Jürges, J. Mackenbach, J. Siegrist & G. Weber (Eds.): *Health, Ageing and Retirement in Europe – First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, 164-170. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing (MEA).

Koning, J. de (red.) (2008). *Participatie en Gezondheid. Thema 1. De invloed van arbeidsparticipatie en terugkeer naar werk*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Kullberg, J. (2010). Gepaste afstand: over ruimtelijke nabijheid van ouders en kinderen. In: A. van den Broek, R. Bronneman, V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: Generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (p. 184-204). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Leopold T., M. Raap en H. Engelhardt (2014). The Transition to Parent Care: Costs, Commitments, and Caregiver Selection Among Children. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 76, nr 2, p. 300-318.
Manacorda M. en E. Moretti (2006). Why Do Most Italian Youths Live With Their Parents? Intergenerational Transfers and Household Structure. In: *Journal of the European Economic Association*, jg. 4, nr. 4, p. 800-829.
Mitchell, B.A. (2005). *The boomerang age: transitions to adulthood in families.* New Brunswick: Transaction.
Mulder, C.H., F. Michielin en J. Latten (2007). *Afstand tot ouders en verhuisgedrag.* Geraadpleegd mei 2015 via http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/5A226BB6-95BC-466E-B204-3A49BBE8294E/0/2008k2b15p42art.pdf
Nibud (2009). *Budgethandboek 2009*. Utrecht: Nibud.
Nibud (2013). *Minimum-voorbeeld begrotingen en kostendelersnorm*. Utrecht: Nibud.
Pearl, J. (2000). *Causality: Models, Reasoning, and Inference*. New York: Cambridge University Press.
Pierson, P. (1993). When effect becomes cause: Policy feedback and political change. In: *World Politics*, jg. 45, nr. 4, p. 595-628.
Plaisier, I. en M. de Klerk (2014). *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik van en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (webpublicatie).
Pleau, R.L. (2012). *Multigenerational Coresidence 1989-2010: The Composition, Trends and Dynamic Structure of Three-Generation U.S. Households* (proefschrift). Davis: University of California.
Rosenzweig, M.R. en K.I. Wolpin (1993). Intergenerational Support and the Life-Cycle Incomes of Young Men and their Parents: Human Capital Investments, Coresidence, and Intergenerational Financial Transfers. In: *Journal of Labor Economics*, jg. 11, nr. 1, p. 84-112.
Ruggles, S. (2007). The Decline of Intergenerational Coresidence in the United States, 1850 to 2000. In: *American Sociological Review*, jg. 72, nr 6., p. 964-989.
Ruig, L. de, M. Belder, S. Bouma, H. Faun en S. van der Kemp (2015). *Samen wonen, samen zorgen. Het effect van de kostendelersnorm in de AOW op mantelzorg.* Zoetermeer: Panteia.
Saraceno, C. en W. Keck (2008). *The institutional framework of intergenerational family obligations in Europe: A conceptual and methodological overview*. Geraadpleegd mei 2015 via http://www.multilinks-project.eu/uploads/papers/0000/0010/Report_Saraceno_Keck_Nov08.pdf
Schellingerhout R. (red.) (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
SCP/CBS (2014). *Armoedesignalement 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Seltzer, J.A., J.J. Yahirun en S.M. Bianchi (2012). Coresidence and Geographic Proximity of Mothers and Adult Children in Stepfamilies. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 75, nr. 5, p. 1164-1180.
Siermann, C.L.J., P.J.J. van Teeffelen en L.J.M. Urlings (2004). *Equivalentiefactoren 1995-2000*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
Smits, A.W.M. (2010). *The role of parents in their adult children's housing and residential locations* (proefschrift). Amsterdam: Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR).
Smits A., R.I. van Gaalen en C.H. Mulder (2010). Parent Child Coresidence: who moves in with whom and for whose needs? In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 72, nr. 4, p. 1022-1033.
Soede, A.J. (2012). *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Staatsblad (2014). Wet van 2 juli 2014 tot wijziging van de Wet werk en bijstand en enkele andere sociale zekerheidswetten (Wet maatregelen Wet werk en bijstand en enkele andere wetten). In: *Staatsblad* 269, 15 juli 2014.
Takagi, E. en M. Silverstein (2011). Purchasing piety? Coresidence of married children with their older parents in Japan. In: *Demography*, jg. 48, nr.4, p. 1559-1579.

Timmermans, J. (2005). Ouderen in meergeneratiehuishoudens. In: A. de Boer (red.), *Kijk op informele zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Timmermans, J. en E. Pommer (2008). Familiezorg. In: P. Schnabel, Th. Roes, en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Sociaal en Cultureel rapport 2008* (p. 137-168). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Titmuss, R. (1974). *Social Policy: An introduction*. London: Allen & Unwin.

Tjotta, S. en K. Vaage (2008). Public transfers and marital dissolution. In: *Journal of Population Economics*, jg. 21, nr. 2, p. 419-437.

TK (2013/2014a). *Mantelzorg. Brief van de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 30 169, nr. 36.

TK (2013/2014b). *Wijziging van de Wet werk en bijstand en enkele andere sociale zekerheidswetten (Wet maatregelen Wet werk en bijstand en enkele andere wetten)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33801, nr. 19.

Tomassini, C. (2004). Contacts between elderly parents and their children in four European countries. Current patterns and future prospects. In: *European Journal of Ageing*, jg. 1, nr. 1, p. 54-63.

Van Oorschot, W., M. Opielka en B. Pfau-Effinger (red.) (2008). *Culture and Welfare State: Values and Social Policy in Comparative Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.

Veldheer, V., J.-J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (red.) (2012). *Een beroep op de burger; minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Verbeek-Oudijk, D., I. Woittiez, E. Eggink en L. Putman (2014). *Who cares in Europe? A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European Countries*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vrooman, J.C. (2009). *Rules of relief; Institutions of social security, and their impact*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research|SCP.

Vrooman, C. en A. Soede (2010). Toereikendheid van het sociaal minimum. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 95, nr. 4585, p. 308-311.

Vrooman, C., J. Boelhouwer en M. Gijsberts (red.) (2014). *Verschil in Nederland - Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Walker, I en Y. Zhu (2006). Child support and partnership dissolution. In: *The Economic Journal*, jg. 116, nr. 510, p. 93-109.

White, L.K. en S.J. Rogers (1997). Strong Support But Uneasy Relationships: Coresidence and Adult Children's Relationships with Their Parents. In: *Journal of Marriage and the Family*, jg. 59, nr. 1, p. 62-76.

Woittiez, I., L. Putman, E. Eggink en M. Ras (2014). *Zorg beter begrepen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9

Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014. Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red). ISBN 978 90 377 0724 3

SCP-publicaties 2014

2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning* (2014). Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6

2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt* (2014). Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0

2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland* (2013). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)

2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken* (2014). Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)

2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands* (2014). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4 (elektronische publicatie)

2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010* (2014). Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)

2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie* (2014). Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2

2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7

2014-9 *Who cares in Europe. A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries* (2014). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 3770 681 9 (elektronische publicatie)

2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9

2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)

2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6

2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaike den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9

2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman. ISBN 978 90 377 0703 8

2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2 (elektronische publicatie)

2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3

2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort ISBN 978 90 377 0711 3 (elektronische publicatie)

2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaike den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0

2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7 (elektronische publicatie)

2014-20 *Rijk geschakeeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0715 1

2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0716 8 (elektronische publicatie)

2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0702 1

2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersex/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaike den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9 (elektronische publicatie)
2014-25 *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0718 2.
2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0720 5 (elektronische publicatie)
2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
2014-28 *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners* (2015). Lotte Vermeij, m.m.v. Anja Steenbekkers. ISBN 978 90 377 0722 9
2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0723 6 (elektronische publicatie)
2014-30 *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers.* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6 (elektronische publicatie)
2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
2014-33 *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3
2014-34 *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0
2014-35 *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0727 4
2014-36 *Zorg beter begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (2014). Isolde Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0729 8
2014-37 *Emancipatiemonitor 2014* (2014). Ans Merens (SCP), Marion van den Brakel (CBS) (red.). ISBN 978 90 377 0728 1
2014-38 *Aan het werk vanuit een bijstands- of werkloosheidsuitkering* (2014). Karin Wittebrood en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0733 5 (elektronische publicatie)
2014-39 *Armoedesignalement 2014* (2014). ISBN 978 90 377 0730 4

2014-40 *Kostenverschillen in de jeugdzorg. Een verklaring van verschillen in kosten tussen gemeenten* (2014). Michiel Ras, Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0554 6 (elektronische publicatie)

2014-41 *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 0692 5

2014-43 *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Het culturele draagvlak, deel 13) (2014). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0736 6 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2015

2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1

2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8

2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid.* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9

2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3

2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0545 4

2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0

2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8

2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3

2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9

2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk, Ans Merens ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)

2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)

2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper ISBN 978 90 377 0742 7

2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers

(RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR), Erik Snel (EUR) ISBN 978 90 377 0744 1

2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9

2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7

2015-16 *Op afkomst afgewezen* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden, Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5

2015-17 *Op afkomst afgewezen* (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2

Overige publicaties

Burgerperspectieven 2014 | 1 (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4

Burgerperspectieven 2014 | 2 (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4

Burgerperspectieven 2014 | 3 (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder, m.m.v. René Gude. ISBN 978 90 377 0653 6

Burgerperspectieven 2014 | 4 (2014). Josje den Ridder, Maaike den Draak, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0735 9

Burgerperspectieven 2015 | 1 (2015). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3

Gescheiden werelden? (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.). ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.